

ΕΙΣΗΓΗΣΗ

Τοῦ Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ
Δανιήλ

μέ θέμα: *«Οἱ σχέσεις τῆς λατρείας τῆς
Παλαιᾶς Διαθήκης (Ναός - Συναγωγές)
καί τῆς ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ
λατρείας τῆς Καινῆς Διαθήκης»*

στό ΙΗ΄ Πανελλήνιον Λειτουργικόν Συμπόσιον
στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων
μέ θέμα : *“Τό ἦθος καί ὁ χαρακτήρας
τῆς λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας”*

Συνεδριακό Κέντρο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Περιστερίου
(Περιστέρη, 6-8 Ἰουνίου 2023)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

«διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν ὅτι ἀρθήσεται ἀφ' ὑμῶν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ δοθήσεται ἔθνει ποιοῦντι τοὺς καρποὺς αὐτῆς» (Ματθαίου κα', 43)

Α'. Ἡ Ἰουδαϊκὴ λατρεία ὡς κύριος παράγοντας ἐπίδρασης στὴν Χριστιανικὴ.

1. Κατὰ τὴν ἐξέταση καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν πρώτων μορφῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας προβάλλει γιὰ ἄμεση διευρέυνση τὸ ζήτημα τοῦ ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ πρωταρχικοὶ παράγοντες, οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν ἐπίδρασι ἐξ ἀρχῆς στὴν γένεση καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς ἴδιας τῆς λατρείας. Ἀναμφίβολα ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς κύριος καὶ θεμελιώδης ὑπῆρξε ἡ λατρεία τοῦ Ἰσραὴλ, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποῖου ὅπως σέ λίκνο γεννήθηκε, θεμελιώθηκε καὶ ἀνεπτύχθηκε ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανούς, καὶ μάλιστα τοὺς ἐξ Ἰουδαίων, ἡ Μωσαϊκὴ θρησκεία ἀναγνωριζόταν ὡς ὁ «*παιδαγωγὸς εἰς Χριστόν*» καὶ ὅλη ἡ ἱστορία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ σ' αὐτὸν κατὰ καιροὺς θεῖες Ἀποκαλύψεις πού ἔχουν συμβεῖ, ὀρθὰ ἐκλαμβάνονται καὶ μέχρι σήμερα μεταξὺ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ὡς προπαρασκευὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

2. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ πρώτη Ἐκκλησία ἀπαρτίσθηκε ἀπὸ χριστιανούς ἐξ Ἰουδαίων, ἢ ἀπὸ προσήλυτους τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἦταν πιστοὶ Ἰουδαῖοι πού τηροῦσαν τίς διατάξεις τοῦ νόμου καὶ θεωροῦσαν ἀναγκαία γιὰ τὴν σωτηρία τους καὶ αὐτὴ τὴν περιτομή, φυσικὸ ἦταν ἡ νέα θρησκεία νὰ

θεωρηθεῖ καὶ νὰ χαρακτηρισθεῖ στήν ἀρχή ὡς Ἰουδαϊκὴ αἵρεση¹. Ἐπόμενο, λοιπόν, ἦταν, ἀφοῦ σύμφωνα μέ μαρτυρίες συμμετεῖχαν οἱ οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ χριστιανοὶ τῶν Ἱεροσολύμων στήν λατρεία τοῦ Ναοῦ², ἡ λατρεία τοῦ Ἰσραὴλ ν' ἀποβεῖ κύριος παράγοντας ἐπίδρασης στή νέα λατρεία καὶ νὰ καταστεῖ μήτρα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐκείνη κυοφορήθηκε καὶ προσέλαβε τίς πρώτες μορφές.

3. Παρουσιάζοταν ὡς κάτι ἐντελῶς φυσικό ὄλο αὐτό, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἀνεγνώριζε τὸ ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τὸν εὐλαβεῖτο ὡς οἶκο τοῦ Πατρὸς Του καὶ στιγμάτισε ὡς ἀσεβῆ, ὅχι μόνο τὴν βεβήλωσή του ἀπὸ ὅσους στίς αὐλές του πουλοῦσαν καὶ ἀγόραζαν ζῶα πού προορίζονταν γιὰ θυσία³, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμη τὴν μεταφορὰ ἐνός σκεύους διὰ μέσου τοῦ ἱεροῦ⁴. Ἐπὶ πλέον ὁ Κύριος ἐπειδὴ ἀγαποῦσε τὸν Ναὸ ὡς κέντρο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ του μετεῖχε στήν λατρεία σ' αὐτόν, ἐπισκέπτονταν αὐτόν καὶ κατὰ τίς μεγάλες ἐορτές τοῦ Ἰσραὴλ, ὅποτε καὶ δίδασκε σ' αὐτόν, καὶ ἐὰν ἀπεκήρυξε κάτι πού σχετιζόταν μέ τὴν λατρεία τῶν Ἱεροσολύμων, αὐτό δὲν ἦταν ἡ λατρεία καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' οἱ ἀτελεῖς καὶ ὑποκριτικὲς διαθέσεις ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι μέ καρδιά ἀκάθαρτη καὶ γεμάτη μῖσος καὶ ἀλαζονεία φαρισαϊκῆ, προσέρχονταν στό ναό, εἴτε γιὰ νὰ προσφέρουν τὰ δῶρα τους, χωρὶς προηγουμένως νὰ ἔχουν συνδιαλλαγεῖ μέ ὅσους τούς εἶχαν ἀδικήσει, εἴτε γιὰ νὰ καυχηθοῦν γιὰ τὴν ἐπίπλαστη εὐσέβειά τους⁵. Ἀλλὰ καὶ στήν

---

¹ Πράξ. κδ' 5 καὶ 14.

² Πράξ. β' 46 καὶ γ' 1.

³ Ἰωάν. β' 14-16 καὶ Ματθ. κα' 12 καὶ τὰ παράλ.

⁴ Μάρκ. ια' 16

⁵ Ματθ. ε' 23, 24. Λουκ. ιη' 9-14.

λατρεία στίς συναγωγές, πολύ συχνά ὁ Κύριος παρουσιαζόνταν νά συμμετέχει, ἀναγινώσκοντας καὶ ἀναπτύσσοντας τὸ Νόμο καὶ τὰ διδάγματα τῶν Προφητῶν καὶ γενικά νά κηρύττει καὶ νά θαυματουργεῖ σ' αὐτές⁶. Ἀναμφίβολα ὁ Κύριος θὰ ἀπήγγειλε τὸ Shema⁷ κατὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ του στὴν λατρεία τῶν συναγωγῶν καὶ θὰ ἐρμήνευε τίς περικοπές τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν, τίς ὁποῖες ὁ Ἰδιος ἀπὸ τὰ εἰλητάρια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης θὰ ἀνεγίνωσκε. Αὐτό μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ρητὴ μαρτυρία τοῦ Λουκᾶ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὴν συναγωγὴ τῆς Ναζαρέτ, στὴν ὁποία «κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῶ» πῆγε, καὶ ὅταν μετὰ τὴν ἔξοδό Του στὴν δημοσίᾳ δράση ἐπανῆλθε ἐκεῖ «καὶ ἀνέστη ἀναγνώνας αὐτῶ» καὶ «ἐπεδόθη αὐτῶ βιβλίον Ἡσαΐου τοῦ προφήτου»⁸, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ βεβαιώσή Του, ὅτι «οὐκ ἤλθε καταλῦσαι τὸν νόμον καὶ τοὺς προφήτας, ἀλλὰ πληρῶσαι»⁹ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι, ὅταν ὁ Κύριος ρωτήθηκε ἀπὸ τὸν πλούσιο νεανίσκο, τί ὑποχρεοῦτο αὐτός

---

⁶ Ματθ. δ' 23, θ' 34. Μαρκ. α' 21, στ' 21. Λουκ. στ' 10, ιγ' 10. Ἰωάν. η' 20 κλπ.

⁷ Τὸ Shema ἦταν μία κεντρικὴ διακήρυξη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ προσευχὴ ἐκφράζει τὴν πίστη στὴν μοναδικότητα τοῦ Θεοῦ, δηλ. ὅτι εἶναι ἓνας καὶ ἀσύγκριτος. Ἀποτελεῖ παράδοση νά τὸ ἀπαγγέλουν δύο φορές τὴν ἡμέρα ὡς τιμῆμα τῆς πρωϊνῆς καὶ ἀπογευματινῆς προσευχῆς. Ἡ Σέμα (ἐβραϊκά "ἀκούει") εἶναι μιά συντομευμένη μορφή τῆς πλήρους προσευχῆς πού ἐμφανίζεται στό Δευτερονόμιο 6: 4-9 καὶ 11: 13-21, καθὼς καὶ στό Ἄριθμοί 15: 37-41. Σύμφωνα μὲ τὸ Ταλμούδ (Sukkah 42a καὶ Brachot 13b), ἡ ἀπαγγελία περιελάμβανε μιά μόνο γραμμὴ: Σέμα Ἰσραήλ: Αντόνι Εχελούιν, Αντόνι Εχάντ. Ἀκοῦστε, Ἰσραήλ: Ὁ Κύριος εἶναι ὁ Θεός μας. Ὁ Κύριος εἶναι ἓνας (Δευτερ. 6: 4). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου Μισνά, ἡ παραπομπὴ τῶν Δέκα Ἐντολῶν (ἀποκαλούμενη καὶ ὁ Δεκάλογος) ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ὑπηρεσία προσευχῆς καὶ ἡ Σέμα θεωρεῖται ὅτι ἔχει πάρει τὴ θέση τῆς ὡς φόρο τιμῆς στίς ἐντολές αὐτές.

⁸ Λουκ. δ' 16.

⁹ Ματθ. ε' 17.

νά πράξει, γιά νά κληρονομήσει τήν αἰώνιο ζωή, τόν παρέπεμψε στήν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Νόμου¹⁰.

4. Ἐπόμενο, λοιπόν, ἦταν καί οἱ ἀπόστολοι μαζί μέ τούς πρώτους μαθητές, πού ἀπετέλεσαν τήν μητέρα τῶν ἐκκλησιῶν στή Ἱεροσόλυμα, νά ἐξακολουθήσουν ὡς πιστοὶ καί εὐλαβεῖς Ἰσραηλίτες, νά συχνάζουν στό Ναὸ καί τίς Συναγωγές, καί αὐτό πιά πολύ, ἐπειδή ἡ λατρεία τοῦ Ναοῦ καί τῶν Συναγωγῶν ἦταν τὸ μόνο εἶδος τῆς δημόσιας λατρείας πού ἦταν γνωστὸ καί οἰκεῖο σ' αὐτούς. Ἀλλὰ καί στίς Συναγωγές πού βρισκόνταν ἐκτός τῆς Παλαιστίνης παρουσιάζονται νά κηρύττουν συχνάζοντας σ' αὐτές οἱ ἀπόστολοι πού ἀπευθύνονταν στὰ ἔθνη, καθὼς αὐτό διηκούλυνε αὐτούς στὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο τους. Οἱ ἀπόστολοι Βαρνάβας καί Παῦλος οἵανδήποτε πόλη ἐκτός Παλαιστίνης κι ἂν ἐπισκέπτονταν, γιά νά κηρύξουν τὸ Εὐαγγέλιο, ἀπευθυνόντουσαν πρώτα πρὸς τοὺς Ἰουδαίους. Οἱ Συναγωγές κατὰ τίς ἡμέρες τοῦ Σαββάτου τοὺς παρῆσαν ἔτοιμο ἀκροατήριον καί μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ Νόμου κατὰ τὴν λατρεία ἀλλὰ καί ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξήγησή του εἶχαν τὴν εὐκαιρία, νά κηρύξουν καί νά εὐαγγελισθοῦν τὴν πραγματοποιηθεῖσα ἔλευσι τοῦ προσδοκωμένου Μεσσία. Ἔτσι, λοιπόν, στίς Συναγωγές τῆς Κύπρου, τῆς Ἀντιοχείας τῆς Πισιδίας, τοῦ Ἰκονίου, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Βέροιας, τῆς Ἀθήνας, τῆς Κορίνθου, τῆς Ἐφέσου, μέ μαρτυρίες¹¹ ὁ Βαρνάβας καί ὁ Παῦλος, ἔπειτα ὁ Παῦλος μόνος του, μαζί μέ ἀκολουθούς, κηρύττουν στίς ἀποστολικές πορεῖες τους, τὸ Εὐαγγέλιο καί ἐκεῖ προσελκύουν τοὺς πρώτους πιστούς, οἱ ὁποῖοι θ' ἀποτελέσουν καί τὰ πρώτα μέλη τῶν

---

¹⁰ Λουκ. ιη' 20.

¹¹ Πράξ. ιγ' 5, 14,42,44, ιδ' 1. ιζ' 1,2, 10, 17. ιη' 4 ιθ' 8.

ἀρτισυστάτων Ἐκκλησιῶν. Ἐπόμενο ἦταν οἱ Ἐκκλησίες αὐτές νά διαμορφώσουν τήν κοινή λατρεία τους μέ τρόπο ὄχι ἄσχετο πρὸς ἐκεῖνο τῆς Ἰουδαϊκῆς Σ υ ν α γ ω γ ῆ ς, ἀφοῦ ἀπό ἐκείνη προέρχονταν καί οἱ πρῶτοι προσήλυτοι στό Χριστό, πού ἀποτελέσαν καί τά θεμέλια τοῦ ζωτικοῦ οἰκοδομήματος πού ἐπρόκειτο νά ἀνεγερθεῖ.

5. Σέ ὅσα προηγήθηκαν καλό θά ἦταν νά προστεθεῖ καί τὸ γεγονός, ὅτι μέχρι νά γραφοῦν τά Εὐαγγέλια, ὕστερα ἀπό τά μισά τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰώνα καί μέχρι νά κυκλοφορηθοῦν σ' ὅλη τήν Ἐκκλησία καί μαζί μ' αὐτά καί οἱ ἐπιστολές τοῦ Παύλου καί τῶν λοιπῶν Ἀποστόλων, τά μόνα θεόπνευστα βιβλία πού προβάλλονται γιά χρήση στήν ἰδιωτική, ἀλλά καί στήν δημόσια λατρεία τῶν Χριστιανῶν, εἶναι τά βιβλία πού ἀποτελοῦν τὸν Κανόνα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὰ ὁποῖα μέ πολλή εὐλαβεία οἰκειοποιήθηκε καί ἀπεδέχθηκε ἡ πρώτη Ἐκκλησία, συγκετελέγουσα σ' αὐτά καί τὰ Δευτεροκανονικά βιβλία, ὅπως ἐκεῖνο τῶν Μακκαβαίων, τῆς Σοφίας Σολομῶντος, τῆς Σοφίας Σειρᾶχ. Θεωρήθηκαν καί αὐτά ἀπὸ τίς πρώτες ἡμέρες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ὡς περιέχοντα τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ καί ὡς ἀποτελοῦντα τὴν μόνη πηγὴ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, τὴν ὁποία ἐρμηνεύει καί συμπληρώνει ἡ διδασκαλία τοῦ Κυρίου πού διατρέχει τὴν Ἱερά Παράδοση. Ἡ ἀνάγνωση καί ἀνάπτυξη τῶν θεοπνεύστων αὐτῶν βιβλίων ἀπέτελεσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀκόμη ζωτικὸ μέρος τῆς διακονίας τοῦ λόγου, ὅπως γίνεται φανερό στίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καί τῶν πρώτων πρὸς τοὺς Ἰουδαίους δημηγοριῶν τοῦ ἀποστόλου Πέτρου καί τοῦ ἀποστόλου Παύλου, πού διασώζουν. Μάλιστα τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν παρουσιάζονται νά

προαναγγέλλουν τὴν ἔλευση, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν συνολικὴ δράση τοῦ Μεσσίου, γι' αὐτό καὶ χρησιμοποιήθηκαν εὐρύτατα στὸ πρῶτο χριστιανικὸ κήρυγμα. Ἐξ ἄλλου τὸ Ψαλτήριο ἀπέβη τὸ πρῶτο βιβλίον ὕμνων τῆς Ἐκκλησίας, ἀκόμη καὶ μέχρι τὶς ἡμέρες μας ἀποτελεῖ τὸν σκελετὸ τῆς καθημερινῆς λατρείας στίς Ἀκολουθίες τοῦ Ὁρθοῦ καὶ τῶν Ὁρῶν καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ.

Μέ αὐτό τὸν τρόπο, ὅπως μέ ὀρθό τρόπο παρατηρεῖ ἡ Evelyn Underhill¹² ἡ χριστιανικὴ λατρεία, παρόλο πού ἀπὸ μία ἄποψη ὑπῆρξε πράγματι νέο ἄσμα, ἀπὸ μία ἄλλη ἄποψη προσέλαβε καὶ συμπλήρωσε τὴν λατρεία τοῦ παλαιοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἰδίως τῆς Συναγωγῆς, ὥστε νὰ προβάλλει ἡ ἴδια στήν πληρότητά του καὶ τὸ πνευματικὸ μυστήριον, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπέβλεπαν οἱ σκιῶδεις θυσίαι τοῦ Ναοῦ.

6. Ἦταν πραγματικὰ τέτοια ἡ λατρεία τοῦ Ἰσραὴλ, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ προσληφθεῖ ἀπὸ τὸ νέο Ἰσραὴλ καὶ νὰ εἶναι ἐπιδεκτικὴ συμπληρώσεως καὶ τελειοποιήσεως ἀπ' αὐτόν. Διότι μόνη ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ προερχόταν ἀπὸ θεία Ἀποκάλυψη καὶ μόνο αὐτὴ ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς θρησκείες τῆς ἀρχαιότητος βασιζέται στήν ἐξάρτησιν μέσω τῆς πίστεως στὸν ἀόρατον Θεόν, πού εἶναι ἡ οὐσία τῆς θεοκεντρικῆς ζωῆς καὶ λατρείας. Μόνη ἡ λατρεία αὐτὴ, παρὰ τὸ ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κυρίου εἶχε ἀποβεῖ ἓνας νεκρὸς τύπος, στήν οὐσία τῆς ὅμως καὶ κατὰ τὸ πραγματικὸ πνεῦμα τῆς ἀπέβλεπε στὸν ἐξαγιασμὸ τῆς ὅλης συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου καὶ στήν ὀλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ τούτου στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ.

Οἱ προφῆτες μάλιστα διασαφηνίζουν ὑπέροχα τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, παρουσιάζοντάς Τον, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς ἐνιαῖον, αἶδιον,

---

¹² Worship ἔκδ, 2 (1937) σελ. 194.

υπερβατικό, «*καθήμενο ἐπὶ τῶν Χερουβεὶμ*», τοῦ Ὁποίου τὸ Ὄνομα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προφερθεῖ, ἀφ' ἑτέρου ὁμως ἐμφανίζοντας αὐτὸν ὡς πανταχοῦ παρόντα στὸν κόσμον, νὰ ἐνδιαφέρεται καὶ νὰ προνοεῖ γι' αὐτόν, νὰ παρακολουθεῖ τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ἐπιδέχονται ἀνωτέρας ἐξυψώσεως καὶ τελειοποιήσεως, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ νὰ χορηγεῖ στὸν Ἰσραὴλ διὰ τοῦ Μωϋσέως τὸν ἠθικὸ νόμον. Στὴν σκηνὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἡσαΐας καλεῖται στὸ προφητικὸ τοῦ λειτούργημα, πού περιγράφεται στὸ κεφάλαιον στ' 1-7 ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς προσωπικοῦ κατὰ τὴν ἴδια στιγμὴ καὶ ὡς υπερβατικοῦ καὶ ἐγκοσμίου, ἐκφράζονται μαζί μέσα ἀπὸ τὴν σπουδαία σημασίαν καὶ ὠραιότητητος θρησκευτικῆ διατύπωση τοῦ Προφήτη. Ὁ Ὑψιστος Κύριος τοῦ παντὸς παρουσιάζεται καθήμενος «*ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρομένου*» προκαλώντας ἐκπληξὴ καὶ ἀπαστρέπτοντας ἀπὸ τὴν δόξαν πού πηγάζει ἀπὸ τὸν οἶκον του. Ἀκόμη τὰ Σεραφεῖμ, ἑξαπτέρυγα τὰ ὁποῖα ἀπὸ σύστολὴ καὶ φόβον καλύπτονταν μὲ τὶς δύο φτεροῦγες τοὺς τὰ πόδια τοὺς καὶ μὲ τὶς ἄλλες δύο τὸ πρόσωπόν τοὺς, μποροῦν μὲ τὶς ἄλλες δύο νὰ περιίπτανται στὸ θρόνον τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἀνυμνοῦν ἀκατάπαυστα τὸν Ὑψιστον, ψάλλοντας τὸν ἐπινίκιον ὕμνον.

Καὶ ὁμως ὁ τόσο τρομερὸς καὶ ἀπρόσιτος καὶ πάνω ἀπὸ κάθε τι ὑψούμενος Θεός, ὁ «*ἐπὶ τῶν Χερουβεὶμ καθήμενος καὶ ὑπὸ τῶν Σεραφεῖμ κυκλούμενος καὶ δοξαζόμενος*», ζητεῖ τὴν συνεργασίαν ἀτελῶν καὶ μολυσμένων ἀνθρώπων. «*Ὡ τάλαντος ἐγὼ*», ἀναφωνεῖ ὁ Ἡσαΐας, «*ὅτι κατανένυγμαί, ὅτι ἄνθρωπος ὢν καὶ ἀκάθαρτα χεῖλη ἔχων, ἐν μέσῳ λαοῦ ἀκάθαρτα χεῖλη ἔχοντος ἐγὼ οἰκῶ*». Ὡστόσο, ἡ ἀφατη καὶ ἀπερίγραπτη καὶ ἀπρόσιτη δόξα τοῦ Θεοῦ δὲν τὸν κρατᾶ μακριὰ καὶ μὲ ἀνυπέροβλητους φραγμούς ἀποκομμένο ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν ἀκαθαροσύνην τῶν ἀνθρώπων. Ἀποστέλλει ἕνα

ἀπό τὰ Σεραφείμ πού τόν περικύκλωναν πρὸς τὸν Ἡσαΐα «καὶ ἐν χειρὶ εἶχεν ἄνθρακα, ὃν τῇ λαβίδι ἔλαβεν ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἤψατο τοῦ στόματος τοῦ Ἡσαΐου καὶ εἶπεν· Ἴδου ἤψατο τοῦτο τῶν χειλέων σου καὶ ἀφελεῖ τὰς ἀνομίας σου καὶ τὰς ἁμαρτίας σου περικαθαριεῖ». Ἡ σκηνὴ αὐτὴ συσσωματώνει αἰώνιες καὶ ἀμετάθετες ἀρχές τῆς λατρείας, τίς ὁποῖες καὶ ὁ Χριστιανισμὸς δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ υἱοθετήσῃ. Ὁ Ὑψιστος Θεὸς καταδέχεται νὰ λατρεύεται καὶ ἀπὸ τὸν πτωχὸ καὶ εὐτελεῖ καὶ ἁμαρτωλὸ ἄνθρωπο.

Ἀλλὰ τὰ ἀκάθαρτα χεῖλη τοῦ πιστοῦ λάτρη πού προσεγγίζουν τὸν Ὑψιστο πρέπει νὰ καθαρισθοῦν. Ἡ λατρεία του ἀναφέρεται ἀπὸ τὰ ἐπίγεια στὸ ὑπερουράνιο θυσιαστήριο ἀφοῦ πρῶτα αὐτὸς καθαρῶνται ἀπὸ τὸ πυρ τῆς θείας χάριτος πού καταπέμπεται ἀπὸ τὴν ὑπερουράνια σφαῖρα. Πρωτίστως ὁ Ὑψιστος Θεὸς ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἠθικὸ καθαρισμὸ, ἐσωτερικὴ ἀφιέρωση τῆς προσωπικότητάς του καὶ πλήρη αὐτοπροσφορὰ πού ἐκδηλώνεται μὲ τέλεια ὑπακοή σ' Αὐτὸν. Καὶ εἶναι ἀλήθεια, ὅπως προαναφέραμε, ὅτι αἱ θυσίαι στό ναό, ὅταν ἀποξενώνονται ἀπὸ αὐτὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐμψυχώνει αὐτές, εἶχαν καταντήσῃ στούς περισσότερους Ἰσραηλίτες τυπικὲς καὶ χωρὶς ζωντανό περιεχόμενο. Ἀπὸ τοὺς μεγάλους ὅμως Προφῆτες καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τίς διακηρύξεις τοῦ προφήτου Ἰεζεκιὴλ ἡ θυσιαστικὴ λατρεία εἶχε νόημα ἀπὸ τοὺς ἀληθινούς λάτρεις καὶ τοὺς εἰλικρινῶς ἀφοσιωμένους στό Θεό σύμφωνα μόνο μὲ τὴν ἀληθινὴ μυστηριακὴ ἔννοια. Ἀπέβει γι' αὐτοὺς ὅλο καὶ περισσότερο ἀναγνώριση τῆς ἀγιότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἁμαρτωλότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔγινε μέσο προσεγγίσεως τοῦ πιστοῦ λάτρη πρὸς τὸν Θεόν¹³.

---

¹³ E. Underhill, ὅπ. παραπ. σελ. 203.

7. Όμως ή Ιουδαϊκή λατρεία εἶχε προσλάβει καὶ ἀκόμα ἓνα χαρακτηριστικό, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ λείψει ἀπὸ τήν χριστιανική λατρεία, ή ὁποία ὑπῆρξε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ή λατρεία τοῦ ἐνὸς μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τοῦ «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ» πού ὑμνεῖ καὶ λατρεύει τὸν Θεὸ. Μὲ ἄλλα λόγια ή Ιουδαϊκή λατρεία ἦταν συλλογική καὶ ὅμοια ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ή λατρεία τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ή ὁποία καλοῦνταν μόνο νὰ ἐπεκτείνει τήν ἀκτίνα της καὶ νὰ διευρύνει τὸν κύκλο τῶν συμμετεχόντων σ' αὐτήν, ὥστε νὰ μὴ περιορίζεται στὰ στενὰ ὅρια τοῦ ἔθνους τοῦ Ἰσραήλ. Γιά τὸν Ἰσραήλ ὅλο τὸ ἔθνος, ἦταν αὐτός καὶ μόνο ή λατρεύουσα μονάδα. Ἡ καθημερινή λατρεία πού προσφέρονταν στό Ναό μέ θυσίες, ἀντιπροσώπευε καὶ ἐνσωμάτωνε τὴν προσφορὰ ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους, ἀκόμη καὶ τῶν πολυπληθῶν Ιουδαίων πού βρισκόνταν στήν Διασπορά, καὶ μέσα ἀπὸ τήν συμβολική τους θυσία προσέφεραν τὴν ὑποταγή τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους τους στό Θεό. Ὅταν στήν συνέχεια ἐπικράτησε καὶ ὁ θεσμὸς τῶν Συναγωγῶν, οἱ καθημερινές ἀκολουθίες σ' αὐτές, συγχρονίζονταν μέ τίς Ἀκολουθίες καὶ τίς προσφορές στό Ναό τῶν Ἱεροσολύμων. Ἔτσι, καθένας πού συμμετεῖχε στίς ἀκολουθίες αὐτές τῶν Συναγωγῶν, ὅπουδήποτε καὶ ἂν βρισκόταν στήν Διασπορά, καὶ μέσα ἀπὸ τὴν συμβολική τους θυσία προσέφεραν τὴν ὑποταγή τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους τους στό Θεό καὶ μέ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐνωνόταν σὲ μία πράξη λατρείας μέ ὅλους τοὺς Ἰουδαίους.

Ἐάν σ' αὐτὰ προστεθεῖ, ὅτι ή ἀληθινὴ ἐστία τῆς Ιουδαϊκῆς λατρείας, σύμφωνα μέ τὴν ὀρθή παρατήρηση τῆς Underhill¹⁴ δὲν ἦταν τόσο τὸ θυσιαστήριο, ὅσο τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, ὅπου πιστευόταν ὅτι κατοικοῦσε ὁ ἀόρατος ὁ Θεὸς, ἐντοπίζουμε στή

---

¹⁴ Ὅπ. παραπ. σελ. 205

λατρεία αὐτή τὸν πρόδρομο καὶ τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἀληθινῆς «ἐν πνεύματι καὶ μυστηρίῳ» λατρείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Ἰουδαῖος τοποθέτησε ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀπόλυτη πραγματικότητα, τὸν Ὑψιστο Θεὸ ἐντὸς μυστηρίου. Ἀπὸ ἐκεῖ μὲ ἀπέχθεια καὶ ἀποστροφή, ἀκολουθώντας τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ, στράφηκε σὲ κάθε εἰκόνα ἢ εἶδωλο. «*Ἐν ζόφῳ καὶ γνώφῳ*» μίλησε ὁ Θεὸς πρὸς τὸν Μωϋσῆ. Καὶ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, στὰ ὁποῖα μόνος ὁ Ἀρχιερέας μιά φορά τὸν χρόνο εἰσέρχονταν, περιέκλειαν μυστήριον, πού ἀπλωνόταν στὰ ἔργα καὶ τὰ λόγια τῆς τελετουργικῆς λατρείας. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ στήν νέα λατρεία τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅλοι οἱ πιστοί, προερχόμενοι ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ Ἰουδαϊκὸ Ἔθνος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Οἰκουμένη ὁλόκληρη σὲ ἓνα μυστικὸ σῶμα ὑπὸ τὴν Κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ἐνωμένοι ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλο, ὡς μία μονάδα θὰ λάτρευαν καὶ θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ λατρεύουν τὸν Κύριον πού βρίσκεται στό Θρόνον καὶ ξεπερνᾷ τὰ ἐγκόσμια καὶ διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου θυσιαστηρίου θὰ ἀναφέρουν τὴν λατρεία τους στό ὑπερουράνιον θυσιαστήριον μέσα στό πέπλον μυστηρίου, πού καλύπτει τίς ἀόρατες καὶ ὑπερουράνιες πραγματικότητες.

Β'. Ακαθόριστη ἡ ἐπέκταση τῆς ἐπίδρασης τῆς μιᾶς στήν ἄλλη λατρεία.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ συνάγεται, ὅτι ἡ Ἰουδαϊκὴ λατρεία λιγότερο ἴσως στό ναό, περισσότερο δέ στίς Συναγωγές πού βρισκόνταν ἐγκαθιδρυμένες ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου ἐκεῖ ὅπου «*Μωϋσῆς ἐκ γενεῶν ἀρχαίων κατὰ πόλιν τοὺς κηρύσσοντας αὐτὸν εἶχεν κατὰ πᾶν Σάββατον ἀναγινωσκόμενος*»,¹⁵ ἐπέδρασε στήν διαμόρφωση τῶν πρώτων ἐκδηλώσεων τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Γι' αὐτό

---

¹⁵Πράξ. ιε' 21.

καμμία δέν μπορεί νά ἐγερθεῖ ἀντίρρηση. Ὅταν ὁμως ἐξετάζεται πρὸς λύση τὸ ζήτημα μέχρι ποίου σημείου καὶ σέ πιά ἀκτῖνα ἔχει ἐπέλθει ἡ ἐπίδραση αὐτή, ἀντιμετωπίζουμε μεγάλες δυσκολίες.

Σύμφωνα μέ τήν παρατήρηση τοῦ Warren¹⁶ δέν ὑπάρχουν ἐπαρκή καὶ αὐθεντικά Ἰουδαϊκὰ λειτουργικὰ μνημεῖα τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰῶνα, βάσει τοῦ ὁποῦ μοροῦμε νά ὀδηγηθοῦμε σέ ἀσφαλὴ συμπεράσματα. Τὰ παλαιότερα ἀπὸ αὐτά βρῖσκονται στήν Μισνά,¹⁷ ἡ ὁποία συντάχθηκε μόλις τὸν δεύτερο αἰῶνα, καὶ στήν λίγο μεταγενεστέρα αὐτῆς Τοσιφτά¹⁸, ὅπως καὶ στίς δύο Γεμάρες¹⁹, ἐκεῖνη τῶν Ἱεροσολύμων, πού ἀνάγεται στὸν τέταρτο αἰῶνα, καὶ ἐκεῖνη τῆς Βαβυλώνας, πού ἔχει συγγραφῆ τὸν πέμπτο αἰῶνα. Ὅλα αὐτά περιλαμβάνονται στὸ Ταλμούδ²⁰. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ginsburg²¹ παρατηρεῖ, ὅτι *«εἶναι μὲν βέβαιο, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου εἶχαν στίς συναγωγές τους λειτουργικὴ ἀκολουθία, ἀλλ' εἶναι ἐξ ἴσου βέβαιο, ὅτι ἡ σύγχρονη λατρεία τῆς Συναγωγῆς ἐνσωματώνει εὐρεῖα σύμμιξη προσευχῶν, τῶν ὁποῶν ὁ ἐρατισμὸς εἶχε γίνει μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ δεύτερου ναοῦ τῶν*

---

¹⁶ F. E. Warren *The Liturgy and Ritual of the Ante-Nicene Church* London 1912 σελ. 188.

¹⁷ Τὸ Μισνά (εβρ. מִשְׁנָה, περ. 200 μ.Χ.), γραπτὸ ὑπόμνημα τοῦ ραββινικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στὸν Προφορικὸ Νόμο.

¹⁸ Ἡ Τοσιφτά εἶναι καὶ αὐτὴ μία συλλογὴ νομικῶν διατάξεων ταξινομημένων μέ συστηματικὸ τρόπο, στίς ὁποῖες περιέχεται βέβαια πρόσθετο ὑλικό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει καὶ ἡ ὀνομασία της. Τὸ ἔργο ἀργότερα ἐνσωματώθηκε στὴ Μισνά.

¹⁹ Ἡ Γεμαρά (περ. 500 μ.Χ.), ἐρμηνευτικὸ κείμενο τοῦ Μισνά συνοδευόμενο ἀπὸ γραπτὲς παρατηρήσεις στήν ἑβραϊκὴ Βίβλο

²⁰ «Ταλμούδ»: Ἐρμηνεῖς ἐπὶ τῆς «Μίσνα». Δύο τὰ κέντρα ἐρμηνείας: Ἱερουσαλήμ («ἱεροσολυμιτικὸ Ταλμούδ», 5ος - 4ος αι. π. Χ.) καὶ Βαβυλώνα («βαβυλωνιακὸ Ταλμούδ», 5ος αι. π.Χ.).

²¹ Στὸ ἄρθρο *Synagogue* στό *Kitto's Cyclopaedia of Biblical Literature* III, 905.

Τεροσολύμων» (70 μ.Χ.). Ἀλλὰ καὶ ὁ Schurer²² κάνει τὴν παρατήρηση, ὅτι «ἐφ' ὅσον τὸ *Shema* ὑπῆρχε στὴν Ἰουδαϊκὴ λατρεία κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Χριστοῦ, εἶναι πρόδηλον, ὅτι καὶ συγκεκριμένες προσευχὲς ὑπῆρχαν ἤδη στὴ δημόσια λατρεία σέ συνήθη χρῆση. Δύσκολα ὅμως μπορεῖ νὰ προκύψει τό συμπέρασμα, σέ ποιοῦ βαθμὸ ἢ πλούσια σέ ἀνάπτυξη λειτουργία τοῦ μεταταλμουδικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἀνάγεται σέ ἐκείνη τὴν περίοδο». Ἐπάνω σέ αὐτές τίς διαβεβαιώσεις ὁ Warren²³ παρατηρεῖ, ὅτι εἶναι λοιπὸν ἀνώφελο νὰ συγκρίνουμε τὸ σημερινὸ Ἰουδαϊκὸ εὐχολόγιο μέ τό τυπικὸ τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

Ὁ Baumstark²⁴ ἐξ ἄλλου ἀναγνωρίζει βεβαίως, ὅτι οἱ σημερινές διατάξεις τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Συναγωγῆς χρονολογοῦνται ἀπὸ μία ἐποχὴ ἀρκετὰ μεταγενέστερη τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου θεωρεῖ ἀναγκαῖα τὴ διάκριση καὶ προσοχὴ κατὰ τὴν ἐξέταση τυχόν συγγενειῶν, πού ἔχουν ἔχουν αὐτές μέ τίς ἀκολουθίες τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Μέ τὴν ἀβεβαιότητα ὅμως, ἢ ὁποῖα βασιλεύει στὰ ζητήματα αὐτά τῆς χρονολογίας, τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς Χριστιανικῆς καὶ Ἰουδαϊκῆς λειτουργίας καλὸ εἶναι νὰ ἐπιλύεται μέ βάση τὸν ἐπόμενο κανόνα: Ὅπου τὰ χριστιανικὰ καὶ ἰουδαϊκὰ ἔθιμα καὶ συνήθειες συμπίπτουν πρέπει νὰ ἔχουν κάποιο κοινὸ ὑπόστρωμα παλαιότερο τῆς ἰουδαϊκῆς λειτουργίας, τοῦ ὁποῖου εἶναι δυνατὸν ὁ Χριστιανισμὸς νὰ εἶναι περισσότερο πιστὸς μάρτυς.

Γ'. Ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν λατρεία τοῦ Ναοῦ

---

²² A History of the Jewish People (μετάφρ. ἐκ τοῦ Γερμαν.) τόμ. II σελ. 77.

²³ Ὅπ. παραπ. σελ. 194.

²⁴ A. Baumstark, Liturgie compare ed. Refondue σελ. 11

1. Καθώς εισερχόμαστε ήδη με αυτές τις προϋποθέσεις σε λεπτομερέστερη εξέταση της Ιουδαϊκής λατρείας ξεκινούμε από την λατρεία στο Ναό των Ιεροσολύμων για την οποία ασφαλείς πληροφορίες περιλαμβάνονται στις οδηγίες που δόθηκαν από τον Μωϋσή στην Παλαιά Διαθήκη.

Καθώς παρατηρεί η Underhill²⁵, η λειτουργία στο Ναό επικεντρωνόταν στις καθημερινές δημόσιες θυσίες, καθώς και στις μεγάλες έορτές του Ιουδαϊκού έτους και ήταν μία πανηγυρική και δραματική πράξη λατρείας, μία μυσταγωγική έκφραση μεγάλων θρησκευτικών πραγματικοτήτων, κατά την οποία οι αισθήσεις και τό πνεύμα συνεργάζονταν, καθώς συμμετείχαν στην λατρεία.

Κάθε πρωί και κατά τό έσπέρας προσεφερόταν θυμίαμα, τό οποίο συμβολίζει την προσευχή την καθαρή και γεμάτη έμπιστοσύνη στον Θεό καρδιά που αναπέμπεται προς Αυτόν²⁶. Στην συνέχεια θυσιαζόταν ένας άμνος άμωμος και μετά από αυτό άρτος «σεμιδάλεως πεφυραμένης έν έλαίω» (δηλ. σιμιγδάλι ζυμωμένο μέ λάδι)²⁷, όποτε και ψάλλονταν ψαλμοί από τον χορό, άπαγγέλλονταν προσευχές και ό λαός που παρακολουθοϋσε από τό ιερό άπηύθυνε τίς ίδιες ικεσίες. Δέν έκτελοϋσε τὰ μέλη των ψαλμών μόνο φωνητική μουσική, άλλ' αυτή συνωδεύταν και από όργανική που έπαιζαν ιερείς, χρησιμοποιώντας χάλκινες σάλπιγγες και λευίτες που έπαιζαν διάφορα όργανα²⁸. Η πλουσία αυτή πράξη λατρείας επανελαμβανόταν και κατά την δύση του ήλιου σύμφωνα μέ την ρητή έντολή του Θεού. Έπί πλέον γινόταν και σπονδή οίνου στην βάση του θυσιαστηρίου επί του οποίου βρισκόταν ό

---

²⁵ Όπ. παραπ. σελ. 207.

²⁶ Πρβλ. Ψαλμ. ρμ', 2

²⁷ Λευίτ. ιδ', 2 και Έξόδου κθ', 2

²⁸ F.F.Warren όπ. παραπ.σελ. 189

θυσιαζόμενος ἄμνος²⁹. Κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου οἱ θυσίαι διπλασιάζονταν.

Ἡ ὅλη ἀκολουθία διεξαγόταν καὶ κατὰ τὶς μεγάλες ἑορτές μέλιτανεῖες ἀπὸ τὸν λαό, μέ τὶς ὁποῖες κηρύσσονταν ἢ ἔναρξή τους καὶ κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ λιτανεῦον πλῆθος πορευόταν στὸν οἶκο τοῦ Κυρίου, ψάλλοντας τοὺς Ἀναβαθμούς, ὅποτε ἐπικρατοῦσε μεγάλη λαμπρότητα, λατρευτικὴ θερμότητα καὶ ἱερός ἐνθουσιασμός³⁰.

2. Οἱ Ψαλμοί

Κατὰ τὸν Warren³¹ ὑπῆρχε εἰδικὸς ψαλμὸς πού καθόριζε τὴν ψαλμωδία κάθε μέρας στὸ Ναό. Δηλαδή γιὰ τὴ δική μας Κυριακή ψαλλόνταν ὁ 23^{ος} Ψαλμὸς, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴς του «*ψαλμὸς τῷ Δαβὶδ τῆς μιᾶς σαββάτου*». Τὴν Δευτέρα ψαλλόταν ὁ 47ος ψαλμὸς, πού φέρει τὴν ἐπιγραφὴ «*ψαλμὸς ὡδῆς τοῖς υἱοῖς Κορέ, δευτέρα σαββάτου*». Γιὰ τὴν Τρίτη, ἦταν ὁρισμένος ὁ 81ος Ψαλμὸς καὶ γιὰ τὴν Τετάρτη ὁ ἐπιγραφόμενος «*τετράδι σαββάτου*» 93ος ψαλμὸς τὴν Πέμπτη ὁ 80ος ψαλμὸς, τὴν Παρασκευὴ ὁ «*εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ προσαββάτου*» ἐπιγραφόμενος, 92 ψαλμὸς καὶ τὸ Σαββάτο ὁ φέρων τὴν ἐπιγραφὴ «*εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου*» 91ος ψαλμὸς. Ἐπὶ πλέον κατὰ τὸ

---

²⁹ «Καὶ ταῦτά ἐστιν, ἃ ποιήσεις ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἄμνους ἐνιαυσίους ἁμώμους δύο τὴν ἡμέραν ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ἐνδελεχῶς κάρπωμα ἐνδελεχισμοῦ. Τὸν ἄμνον τὸν ἕνα ποιήσεις τὸ πρωῖ, καὶ τὸν ἄμνον τὸν δεύτερον ποιήσεις τὸ δειλινόν. Καὶ δέκατον σεμιδάλεως πεφυραμένης ἐν ἐλαίῳ κεκομμένῳ τῷ τετάρτῳ τοῦ εἶν· καὶ σπονδὴν τὸ τέταρτον τοῦ εἶν οἴνου τῷ ἄμνῳ τῷ ἐνί. Καὶ τὸν ἄμνον τὸν δεύτερον ποιήσεις τὸ δειλινόν κατὰ τὴν θυσίαν τὴν πρωῖνὴν καὶ κατὰ τὴν σπονδὴν αὐτοῦ» (Ἐξόδου κθ', 38-41).

³⁰ Πρβλ. τὴν ἐν Σοφ. Σειράχ ν' 11-19 περιγραφὴν.

³¹ Ὁπ. παραπ. σελ. 189-190.

Σάββατο ψάλλονταν σύμφωνα με τήν ἴδια βεβαίωση τοῦ Warren τμήμα τῆς ὠδῆς τοῦ Μωϋσῆ, πού βρίσκεται στό κεφ. λβ' τοῦ Δευτερονομίου τῆς καί δικῆς μας δευτέρας ὠδῆς. Αὐτή εἶχε διαιρεθεῖ σέ ἕξι τμήματα γιά ἰσάριθμα Σάββατα, καί ψαλλόταν μετὰ τήν πρωϊνή θυσία, ἐνῶ ἡ ἄλλη ὠδή τοῦ Μωϋσῆ, πού βρίσκεται στόν ιε' κεφάλαιο τῆς Ἐξόδου ἡ σική μας πρώτη ὠδή, πού ψάλλθηκε μετὰ τήν διάβαση τοῦ Ἰσραήλ διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θάλασσας καί τόν ἐντὸς αὐτῆς ἀφανισμό τῶν Αἰγυπτίων, ψάλλονταν κάθε Σάββατο μετὰ τήν ἑσπερινή θυσία.

3. Δέν ὑπάρχει καμιὰ παλιὰ ἐνδειξη σχετικά μέ ἀνάλογη διαίρεση καί ἐπανάληψη τοῦ Ψαλτηρίου στήν Ἰουδαϊκή λατρεία πού νά ἀνταποκρίνεται στήν χριστιανική λατρεία. Καί εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι στοὺς χρόνους μας, ὅπως φαίνεται καί στό ἀϋθεντικό Εὐχολόγιο πού τυπώθηκε γιά τίς ἀνάγκες τῶν Συναγωγῶν τῆς Βρετανικῆς αὐτοκρατορίας³² κατὰ τὰ Σάββατα καί τίς ἑορτές ψάλλονταν οἱ Ψαλμοὶ μέ τήν Ἑβραϊκή ἀρίθμηση 19, 34, 90, 91, 135, 136, 33, 92, 93, σέ ἄλλες ἡμέρες τῆς ἐβδομάδος οἱ Ψαλμοὶ 145, 146, 147, 149, 148, 150. Δέν φαίνεται ὅμως οἱ Ἀκολουθίες αὐτές νά εἶναι ἐξ ἴσου ἀρχαῖες μέ τήν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ, διότι ἡ χρῆση τῶν Ψαλμῶν δέν εἶχε ἀκόμη ἀποτελέσει στοιχεῖο λατρείας τῆς Συναγωγῆς, τῆς ὁποίας κύριο ἀντικείμενο τότε ἦταν ἡ ἀνάγνωση τοῦ Νόμου καί τῶν Προφητῶν καί ἡ διδασκαλία πού ἐπακολουθοῦσε καί ἀφοροῦσε τὰ ἀναγνώσματα αὐτά³³.

---

³² S. Singer, *The Authorised Daily Prayer Book of the united Hebrew Congregations of the British Empire* 14 Ἔκδ. Λονδίνο 1929.

³³ Ὁ Dix (*The Shape of the Liturgy* (1947) σελ. 360) παρὰ ταῦτα βεβαιώνει, ὅτι στήν σύγχρονη τοῦ Κυρίου Συναγωγὴ ὑπῆρχε σέ ἰσχύ σύστημα καθορισμένων περικοπῶν ὅπως ἀναγνωσμάτων στή λατρεία,

3. Ἄλλωστε ἡ πυκνὴ χρῆσις τοῦ Ψαλτηρίου καὶ στὴν Χριστιανικὴ Ἐκκλησία εἰσήχθη κυρίως ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῶν μοναχῶν κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα, ὅποτε ἀντὶ τῆς καθημερινῆς ἐμμελοῦς ἀπαγγελίας ὀρισμένων καὶ κατ' ἐκλογὴν Ψαλμῶν ἐπικράτησε κατὰ μοναχικὴ καινοτομία, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει αὐτὴ ὁ Gregory Dix³⁴, ἡ συνεχὴς καὶ ἀδιάκοπη ἀπαγγελία ὀλοκλήρου τοῦ Ψαλτήρα. Ἄλλ ἡ πρακτικὴ τῆς κατ' ἐκλογὴν χρῆσεως τῶν Ψαλμῶν στὴν χριστιανικὴ λατρεία πού εἶχε νωρίτερα ἀκολουθηθεῖ ἀπετέλεσε ἀναμφίβολα στοιχεῖο πού ἀντλοῦσε τὴν ἔμπνευσή του ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τοῦ Ναοῦ. Βεβαίως ἡ συλλογὴ τῶν Ψαλμῶν ἀπετέλεσε ἓνα βιβλίον πού διερμηνεύει ὅσο κανένα ἄλλο βιβλίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης θεόπνευστα τοὺς πόθους κάθε εὐσεβοῦς ψυχῆς, καὶ ἀνταποκρινόμενον στὶς ἀνάγκες τῆς διδάσκοντος τὴν στάση, τὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ λαμβάνει ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν τρόπο πού πρέπει νὰ ἐκφράζεται πρὸς Αὐτὸν καὶ τὶ νὰ ζητεῖ ἀπ' Αὐτόν. Καὶ συνεπῶς τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐπόμενονον ἦταν

γιὰ τριετὴ κύκλον, ὅπως φαίνεται ἦταν καθωρισμένοι καὶ οἱ μεταξὺ τῶν ἀναγνωσμάτων αὐτῶν ψαλλόμενοι Ψαλμοί. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ θὰ μπορούσαν νὰ προβληθοῦν οἱ ἀπὸ τό Λουκ. δ' 17 καὶ Πράξ. ιγ' 15 ἐνδείξεις, σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες τόσον ὁ Κύριος στὴ Συναγωγὴ τῆς Ναζαρέτ, ὅσον καὶ ὁ Παῦλος στὴ Συναγωγὴ τῆς Ἀντιοχείας στὴν Πισιδία, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάγνωσι «τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν» γίνονταν ἀνάπτυξι τῶν ἀναγνωσμάτων, ὡς συνέχειά τους. Ὡς πρὸς τοὺς μεταξὺ τῶν ἀναγνωσμάτων ψαλμοὺς παρατηρεῖ ὁ Baumstark (ὄπ. παραπ. σελ. 49), ὅτι στὴν σημερινὴ πράξι τῆς Συναγωγῆς ἡ ψαλμωδία ἢ καλουμένη Smiroth δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἄμεση συνέχεια τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, ἀντιθέτως πρὸς τὴν πράξι τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τὴν ὁποῖαν μαρτυροῦν τὰ προκειμένα καὶ τὰ ἀλληλουάρια. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως οἱ Ἰουδαῖοι νὰ μετέβαλαν τὴν τάξι τῶν στοιχείων, καὶ νὰ διετήρησε ὅμως αὐτὴ πιστότερα ἢ Ἐκκλησία. Ταῦτα ὁ Baumstark. Οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ὅμως διατηροῦν τὴν ἰσχὺ αὐτῶν.

³⁴ Μν. ἔργ. Σελ. 330 στὴν ὑπόσημ.

χωρίς προηγούμενο να προσελκύσει την προσοχή και τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νέου Ἰσραήλ.

Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ ψαλμωδία ἀπετελοῦσε στοιχεῖο λατρείας τοῦ Ναοῦ δὲν μπορούμε να ἀρνηθοῦμε, ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ παρέλαβε τοῦτο καὶ ἡ χριστιανικὴ λατρεία. Ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς Ψαλμούς 148-150 πού ἀποτελοῦν στοιχεῖο τῆς καθημερινῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου τόσο στίς Συναγωγές, ὅσον καὶ σέ ὁλόκληρη τὴν χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἴσως νά μὴν μπορούσε νὰ ἀρνηθεῖ κάποιος ὅτι δὲν ὀφείλεται σέ ἀπλή σύμπτωση³⁵.

4. Ἐξ ἄλλου, ὅπως παρατήρησε ἤδη πρὸ πολλοῦ ὁ E. De Pressense «τὸ χριστιανικὸ ἄσμα προέρχεται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸ Ναὸν καὶ εἶναι γέννημα τῆς μεγάλης ἐβραϊκῆς ποιήσεως, πού ἀπαγγέλλεται ἀπὸ χεῖλη πού συγκινοῦνται ἀπὸ τὸν ζῶντα ἄνθρωπο τοῦ θυσιαστηρίου· λίκνο του δὲν ἦταν ἡ Συναγωγή, ὅπου ἡ ψυχρὴ λατρεία συνίστατο μόνον σέ ἀναγνώσματα καὶ σέ προσευχή, χωρὶς νά παρεμβάλλονται ὕμνοι»³⁶. Ἄλλωστε τόσο ἡ καθ' ὑπακοήν, ὅσον καὶ ἡ ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία, ὑπῆρχε ἤδη σέ χρῆση στή λατρεία τοῦ

---

³⁵ Ὁ Baumstark (ὅπ. παραπ. σελ. 40-41) παρατηρεῖ σέ σχέση πρὸς τοὺς Ψαλμούς αὐτοὺς τῶν Αἴνων, ὅτι μέχρι τοῦ 1911 θεωροῦνταν ἀπὸ ὅλους ὡς ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι ἡ στήν ἀκολουθία τοῦ χριστ. ὄρθρου παρεισαγωγὴ αὐτῶν προῆλθε ἀπὸ τὴν κληρονομιά τῆς λατρείας τῆς ἰουδαϊκῆς Συναγωγῆς, ἀλλ' ἀπὸ πληροφορίες τοῦ Βαβυλωνιακοῦ Ταλμοῦδ (Sabbat 118β) βεβαιούμεθα, ὅτι ὁ ραββῖνος Jose bar-Chalaftha πού μίλησε κατὰ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνα γιὰ τὴν χρῆση τῶν ἕξι τελευταίων Ψαλμῶν διακηρύττει ὅτι, ἡ πράξη αὕτη δὲν θεωροῦνταν ὡς ὑποχρεωτικὴ γιὰ κάθε ἡμέρα. Μόνον κατὰ τὴν πρωϊνὴ λατρεία τοῦ Σαββάτου στίς Συναγωγές οἱ τρεῖς τελευταῖοι Ψαλμοὶ ἦταν σέ χρῆση ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κυρίου. Τονίζει ὅμως ὁ Baumstark ἄλλοῦ (σελ. 114), ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ Ψαλτῆρα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὅτι αὕτη ἐξύψωσε τὸν Ψαλτῆρα σέ βιβλίον ψαλμωδίας ἀπὸ παλαιὰ καὶ τιμώμενο πάνω ἀπὸ κάθε ἄλλο.

³⁶ Christian Life and Practice in the Early Church (London 1877) σελ. 299.

Ναοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπό παλαιές ἐνδείξεις, πού προέρχονταν ἀπό τούς ἴδιους τούς Ψαλμούς. Τὸ ἡμιστίχιο στοὺς Ψαλμούς ριζ' καὶ ρλε' «ὅτι ἀγαθός, ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ», πού ἐπαναλαμβάνεται στὸν πρῶτο Ψαλμό στοὺς στίχους αὐτοῦ 1-4 καὶ 29, καὶ στό δεύτερο ὕστερα ἀπό κάθε στίχο, ἀποτελεῖ ἐπωδὸ πού ἐπαναλαμβάνεται ἀπό ὅλο τὸν λαό πού συμμετέχει στήν λατρεία, ἀμέσως μόλις ὁ μονωδὸς ἔψαλλε τὸν κάθε στίχο. Καὶ τὰ στό τέλος τῶν Ψαλμῶν οα' πη' «γένοιτο, γένοιτο» καὶ ἰδίως τοῦ Ψαλμοῦ ρε' «καὶ ἐρεῖ πᾶς ὁ λαὸς γένοιτο, γένοιτο», δηλαδή Ἀμήν, Ἀμήν, ἐπιβεβαιώνει ὅτι σέ χρόνους προγενέστερους, κατὰ τούς ὁποίους ἔλαβε χώρα ἡ μετάφραση τῶν ἐβδομήκοντα (Ο') τὸ «Ἀμήν», ἀναμφίβολα καὶ τὸ «Ἀλληλούϊα», ἦταν ἐπωδοί, πού ψαλλόνταν ἀπὸ ὀλόκληρο τὸ λαό, ὁ ὁποῖος παρέμβαινε ὁμαδικά στή μονωδία τοῦ ψάλτου μετὰ ἀπὸ κάθε στίχο ἢ καὶ στο τέλος ὀλόκληρου τοῦ Ψαλμοῦ. Προφανῶς ἡ πράξη αὐτὴ ἀνάγεται σέ χρόνους πρὶν τὴν Βαβυλώνα αἰχμαλωσία, ὅποτε δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπινοηθεῖ ὁ θεσμὸς τῆς Συναγωγῆς.

5. Οἱ θυσίες

Ὡς πρὸς δὲ τίς προσφερόμενες στό θυσιαστήριον τοῦ Ναοῦ θυσίες, πού ἀποτελοῦσαν τὸ κύριο καὶ προέχον στοιχεῖο τῆς λατρείας τοῦ Ἰσραήλ, αὐτὲς καταργήθηκαν ὡς σκιῶδεις καὶ προτυπωτικὲς ἀπὸ τὴ νέα θρησκεία, ὅπως διεκήρυχθηκε ἀπὸ τὸν Ἰδρυτὴ αὐτῆς, πάρα πολὺ νωρὶς μάλιστα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τούς κήρυκτες της, ἐπειδὴ ὄχι μόνο τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ὁ Ναός, ἀλλὰ κάθε τόπος εἶναι κατάλληλος γιὰ τὴν λατρεία τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ. Παρὰ ταῦτα ἡ ὀρολογία πού ἀφοροῦσε στήν καθιερωμένη λατρεία στό Ναό μέ τίς θυσίες μεταβιβάσθηκε στήν χριστιανικὴ λατρεία,

έχοντας αποσαφηνιστεί υπό του φωτός της Νέας Άποκαλύψεως. Οί όροι πού σχετίζοταν μέ τίς θυσίες στό Ναό, χρησιμοποιήθηκαν καί επί του Χριστού, ό όποιος έσωσε τον λαόν αυτού προσφέροντας ώς μέγας Άρχιερεύς τήν άληθινή θυσία, τής όποιάς σκιώδεις προεικονίσεις ήταν καί οί θυσίες τής Παλαιάς Οικονομίας. Στο Τυπικό του Ναού, παρατηρεΐ ή Underhille³⁷ όφείλει ή χριστιανική λατρεία τὰ πρωταρχικά σύμβολα καί τὰ αντίτυπα, τά όποια άφθονούσαν στήν Καινή Διαθήκη καί εξακολουθοΐσαν νά κατέχουν οΐσιώδες μέρος στίς λειτουργίες καί τούς ύμνους της. Άπ' αυτή λάβαμε τίς θυσιαστικές εικόνες, μέ βάση τίς όποιες εξετάζουμε τό Πάθος καί τήν Άπολύτρωση.

Ό Χριστός είναι «*ό άμνός ό άμωμος*», ό πασχάλιος, τό ύπερ ήμών θυσιασθέν «*Πάσχα*», ή μόνη περι άμαρτίαςθυσία, τό θΐμα τό ζωοποιόν, τό όποϊον έχυσε τό αίμά του προς κύρωση τής Καινης Διαθήκης Καί σ' αυτό τό πολύτιμο αίμα Του, τό όποϊο αντικαθιστά στό διηνεκές κάθε άλλη θυσία «*έχομεν τήν άπολύτρωσιν, τήν άφεςιν τών άμαρτιών ήμών*»

6. Ύδωρ, έλαιον, άρτος, οΐνος.

Έξάλλου ή τελετουργική χρήση του ύδατος, του έλαίου, του άρτου, του οΐνου στήν λατρεία του Ναού των Ίεροσολύμων ή τόσο οικεία στήν πρώτη γενιά των Χριστιανών τής μητέρας των Έκκλησιών, πού προτου πιστεύσουν στον Χριστό ήταν πιστοί λάτρεις του Θεού στό Ναό, έπόμενο ήταν νά βρει τήν συνέχειά της καί στήν τελετουργία των χριστιανικών μυστηρίων.

Οί τελετουργικές πλύσεις πού γίνοταν μέ τήν χρήση του ύδατος τής ιουδαϊκής λατρείας, ή επίθεση των χειρών για τήν

---

³⁷ Ένθ' άνωτ. σελ. 213.

μετάδοση εὐλογίας, ἢ τελετουργικὴ χρῆσι τοῦ θυμιάματος, ἢ χρῆσι τοῦ ἀρχιερέως καὶ οἱ μαρτυρούμενες στήν Παλαιά Διαθήκη χρῆσι τῶν Βασιλέων, ἔχουν τήν ἀναλογία τους στό Τυπικό τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

7. Οἱ ἑορτές

Οἱ ἑορτές τοῦ Πάσχα καί τῆς Πεντηκοστῆς ἀπό πολύ νωρίς εἰσήχθησαν στό χριστιανικὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔτος, καθὼς συνέπεσαν καί μέ μεγάλα σωτηριολογικά γεγονότα, ἑορτάζονταν μεγαλοπρεπῶς στό Ναό, ὅπου συνέρρεαν ἀπό παντοῦ οἱ τῆς Διασπορᾶς, γιά νά μετέχουν σ' αὐτές. Ἀλλά καί ἡ διαίρεση ὅλου τοῦ ἔτους σέ ἑβδομάδες, μέ ἐξαίρεση τήν σοβαρὴ τροποποίηση τῆς Κυριακῆς πού ἀντικατέστησε τὸ Σάββατο, προέρχεται ἀπό τήν λατρεία τοῦ Ναοῦ. Ἀλλά καί μόνη ἡ κληρονομιά τῆς ψαλμωδίας, γιά τήν ὁποία ἤδη εἶπαμε, ὑπῆρξε ἰκανὴ κατὰ τὴν Underhill³⁸ νά ἀσκήσει στήν χριστιανικὴ λατρευτικὴ παράδοση ἐπίδραση ἰσχυρότερη καί μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλο παράγοντα. Διότι οἱ Ψαλμοί, ἢ χρῆσι τῶν ὁποίων στό Τυπικό τοῦ Ναοῦ κατὰ τὴν ἴδια συγγραφέα εἶχαν εἰσαχθεῖ τουλάχιστον τρεῖς αἰῶνες πρὶν τὴν αἰχμαλωσία τῆς Βαβυλώνας, μεταδίδουν στίς ψυχές, πού ὑποβάλλονται στήν ἐπίδρασή τους, μόρφωση καὶ ιδιότητες πνευματικῆς καλλιέργειας, πού εἶναι συγγενεῖς πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς εὐλαβοῦς ἐμπιστοσύνης, ἀγάπης καὶ ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν Θεό, τὸ ὁποῖο αὐτοὶ τόσο ζωντανά ἀποτυπώνουν καὶ σχηματοποιοῦν. Σύμφωνα πάλι μέ τὴν ἴδια συγγραφέα, τουλάχιστον τὸ ἥμισυ τῶν Ψαλμῶν κατὰ τὴν συντηρικότερη ἐκτίμηση προσαρμόζονται κατάλληλα πρὸς τὴν λειτουργικὴ λατρεία.

---

³⁸ Ὁπ. παραπ. σελ. 214-215.

Αὐτά ὅμως περὶ τῆς ἐπίδρασεως στὴν χριστιανικὴ λατρεία ἀπὸ τὰ τελούμενα στό Ναό τῶν Ἱεροσολύμων

Δ'. Ἡ λατρεία τῆς Συναγωγῆς ὡς παράγοντας ἐπίδρασης στὴν Χριστιανικὴ λατρεία, γενικῶς.

1. Μεγαλύτερη καὶ περισσότερο ἐμφανὴς ὅμως ἐπίδραση στὴν χριστιανικὴ λατρεία σημειώθηκε ἀπὸ τὴν λατρεία τῆς Συναγωγῆς. Ἦδη ὁ Vitringa³⁹ ὑποστήριξε ὅτι ἡ τάξις, τὸ τυπικὸ καὶ γενικιὰ ἢ διάρθρωση τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας προῆλθε οὐχὶ ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊκὸ Ναό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἰουδαϊκὴ Συναγωγή.

Ὡς ἀποδεικτικὸ τῆς θέσεώς του αὐτῆς παρουσίασε τὸν ἐκκλησιαστικὸ ἀφορισμὸ, πού ἀντιστοιχεῖ στὴν πράξις τῆς Συναγωγῆς, πού παράγει τοὺς ἀποσυναγωγούς, τὸ κήρυγμα στὴν Συναγωγή πού ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐκκλησιαστικὸ κήρυγμα, τὰ ἀναγνώσματα ἀπὸ τὴν Γραφή, τὴν χρῆση τῶν φώτων, τὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν Συναγωγή κάποιου εἴδους ἄμβωνα, καθὼς καὶ ἐξέδρας πού ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, τὴν παρεμπόδιση τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὴν δημόσια διδασκαλία, τὴν στάση στὴν προσευχή, κ.λ.π. Τὴν θεωρία αὐτὴ τοῦ Vitringa ἀπεδέχθηκε καὶ ὁ Bingham, καὶ ὑποστηρίχθηκε στό ἄρθρο Synagogue τοῦ Dictionary of the Bible τοῦ Smith. Ὁ G. Bickell⁴⁰ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὑποστήριξε, ὅτι ἡ Προαναφορὰ τῆς χριστιανικῆς λειτουργίας βασίζεται στὴν πρωϊνὴ προσευχὴ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Σαββάτου, ἢ δὲ Ἄναφορὰ σὲ κάποιον τύπο καὶ οἱ εὐχές τοῦ Πασχαλίου δείπνου.

---

³⁹ De Synagoga Vetere, 1696.

⁴⁰ Στὸς ἔργου αὐτοῦ Messe und Pascha, Mainz, 1872.

Τὴν ὑποτιθέμενη αὐτὴ ὁμοιότητα ζήτησε ν' ἀποδείξει μέσω τῆς ἀντιπαραβολῆς σέ παράλληλες στήλες τῆς λειτουργίας τοῦ Κλήμεντα καὶ ἰδίως τοῦ Ἰακώβου ὡς βάσης μετὰ τὴν συμπλήρωση καὶ ἀπὸ ἄλλες λειτουργεῖς.

2. Ἄλλ' ὅτι οἱ ὁμοιότητες πρὸς τίς εὐλογίες καὶ τίς λοιπές εὐχές τῆς Συναγωγῆς πρὸς τίς χριστιανικές λειτουργίες εἶναι *«έντελῶς ἀσθενεῖς καὶ ἐπιφανειακές καὶ στό σύνολό τους δὲν εἶναι αὐτές πραγματικές καὶ ἐπαρκεῖς»*, ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ Warren⁴¹, θὰ δοῦμε καὶ στὴν συνέχεια ὅπου μὲ κάθε λεπτομέρεια θὰ ἐξετάσουμε ὅσα ἀφοροῦν στὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ. Ὅτι δὲ ὑπάρχουν καὶ ἀναλογίες καὶ ὁμοιότητές μεταξὺ τῶν τελουμένων στὴν Συναγωγὴ πού ἐπικράτησαν καὶ στά δρώμενα στὴν χριστιανικὴ λειτουργία κανεῖς δὲν θὰ μπορούσε νὰ τό ἀρνηθεῖ. Πρέπει ὅμως νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἀπὸ τίς ἀναλογίες καὶ ἀντιστοιχήσεις αὐτῶν μόνο κάποιο μέρος μπορεῖ καὶ πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στὴν ἐπίδραση τῆς Συναγωγῆς. Κάποιο ἄλλο μέρος ὀφείλεται στὴν τάξη, πού ἐπέβαλλε ἡ ἱεροπρέπεια, πού ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐπικρατεῖ στὴν λατρεία. Καὶ ἓνα ἄλλο πάλι μέρος ἀναφέρεται σέ ἀνάλογα στοιχεῖα κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, πού εἶναι ἀνεξάρτητα τῆς πράξεως τῆς Συναγωγῆς, καὶ πού ἀντλήθηκαν ἄμεσα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ συμμόρφωση καὶ κατ' ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ. Ἐνα μέρος μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ σέ ὑπερβολές ὅσων ἀσχολοῦνται μὲ αὐτὰ τὰ ζητήματα καὶ ἀποπειρῶνται νὰ τὰ ἐρμηνεύσουν. Δείγματα τέτοιου εἴδους ὑπερβολῶν θὰ μπορούσαν νὰ παρατεθοῦν ἐδῶ ἀρκετά ὅπως ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς πρακτικῆς πού ἀκολούθησε ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία

---

⁴¹ Ὅπ. παραπ. σελ. 202-203.

σέ μεταγενέστερους χρόνους και συσχετιζεται με την επίσημη είσοδο των δωδεκαετών παιδων στην Συναγωγή και τό Ναό.

3. Χειροτονία

Ώσαύτως ή αναλογία που αναζητήθηκε στην χειροτονία από τρεις επισκόπους για την ανάδειξη νέου και της δι' επιθέσεως των χειρών τριών ραββίνων προς ανάδειξη νέου ραββίνου, ή αντιστοιχία ανάμεσα στους τρεις βαθμούς ιερωσύνης και την διάκριση στον Ίσραήλ αρχιερέως, ιερέως και λευίτη, χωρίς να λαμβάνηται υπ' όψιν, ότι στην χριστιανική λατρεία θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι έξω του Βήματος χειροθετημένοι κατώτεροι κληρικοί ως λευίτες.

Ε'. Επίδράσεις από την Συναγωγή

Αναλογία που όφείλεται σέ μεταγενέστερες επίδράσεις της Παλαιας Διαθήκης ανεξαρτήτως της πράξης της Συναγωγής, θα μπορούσε να θεωρηθεί ό έγκαινιασμός των εκκλησιών, που αν και ήταν απλός κατά τον τέταρτο αιώνα ή εξέλιξη που ακολούθησε έγινε κατά τα έν τη Παλαιά Διαθήκη αναφερόμενα⁴² γι' αυτό και τα παλαιά λατινικά Εύχολόγια (Sacramentaria) δανείζονται όρους από την γλώσσα της Παλαιας Διαθήκης (κέρατα του θυσιαστηρίου, ύσσωπον, ραντισμοί κ.τ.λ.)· παρόμοια και ή χρησιμοποίηση του κωδωνίσκου στα άμφια του Ήπισκόπου που ακολούθησε μεταγενεστέρα, κατ' απομίμηση αυτού στα άμφια του Ιουδαίου αρχιερέως· Αλλά και ή χρήση των Βασιλέων, που γίνεται κατά την στέψη τους και επικράτησε μεταγενέστερα και μέχρι σήμερα στην αγγλικανική Έκκλησία, καθως και ή τόσο πυκνή και εύλαβης

---

⁴² Βλ. Γ' Βασιλ. κεφ. η' Ήσδρα § 16, 17, Α' Μακκαβ. κεφ. ι'.

χρήση τοῦ θυμιάματος⁴³. Ἀλλὰ καὶ ἡ αὐξηση τῶν ὥρῶν τῆς προσευχῆς σέ ἑπτὰ, δηλαδή στίς ὥρες τοῦ Ὁρθρου, τῆς τρίτης, ἕκτης, ἐνάτης, Ἐσπερινοῦ, Ἀποδείπνου καὶ Μεσονυκτικοῦ, ἐνῶ στό Ναό ἦταν τρεῖς οἱ κύριες ὥρες τῆς προσευχῆς, ἀπό ἄμεση ἐπίδραση προφανῶς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης⁴⁴. Γιά τήν εὐπρέπεια τῆς λατρείας καί πάλι ἐπιβλήθηκε ὁ χωρισμός τῶν φύλων στίς λατρευτικές συνάξεις, ἡ κλίση τῶν γονάτων (μετάνοια ἢ σχῆμα) μπροστά ἀπό τό θυσιαστήριο τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ ὅπως μπροστά ἀπό τήν κιβωτό πού περιέχει τὰ εἰλιτάρια τοῦ Νόμου στήν Συναγωγή· ἡ σιωπηλὴ προσευχὴ σέ ὀρισμένες στιγμές· ἡ ὄρθια στάση κατὰ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ Εὐαγγελίου στήν χριστιανικὴ λατρεία ὅπως κατὰ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ Νόμου στήν ἰουδαϊκὴ Συναγωγή. Ἀναμφίβολα ὑπάρχουν, ὅπως εἶπαμε, καὶ στοιχεῖα πού ἔχουν προσληφθεῖ ἀπό τὴν ἰουδαϊκὴ λατρεία στήν χριστιανικὴ, ὅπως οἱ διάφορες στάσεις κατὰ τὴν προσευχὴ (ὄρθιως, γονυπετής, κατὰ πρόσωπον ἐπὶ τῆς γῆς)· ἡ στροφὴ πρὸς ἀνατολὰς, πού ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπό τὸν προσανατολισμό τῶν Συναγωγῶν πρὸς τὸν Ναό τῶν Ἱεροσολύμων, πού βρῖσκεται γιά τίς Συναγωγές στήν Εὐρώπην καὶ πολλές ἄλλες

---

⁴³ Κατὰ τὸν Lietzmann (Messe und Herrenmahl σελ. 86 καὶ ἐξῆς) κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες ἡ Ἐκκλησία ἀπεκήρυττε τὴν χρῆσι τοῦ θυμιάματος, λόγῳ τοῦ ὅτι αὐτὴ εὐνοῦνταν στήν λατρεία τῶν Ἐθνικῶν. Οὔτε ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων οὔτε ἡ Λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν κάνει λόγο περὶ τοῦ θυμιάματος στήν λειτουργία. Ἡ παλαιότερα κατὰ τὸν Lietz. μαρτυρία περὶ χρῆσεως θυμιάματος ἀπαντᾷ στὸν 17 ὕμνον Νισίβεως, πού συνετέθη περὶ τὸ 363 μ. Χ, ἀπό τὸν Ἐφραῖμ Σῦρο. Ἐπειτα καὶ ὁ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ περὶ θυμιάματος χρησιμοποιοιμένου στήν Ἐκκλησία (στὸν Ματθ. ὁμιλ. 88 § 4 Montf, 7, 830), καθὼς καὶ ὁ 4ος Ἀποστ. Κανὼν καὶ ἡ Αἰθερία (Ὁδοιπορ. XXIV 10) κλπ. Αὐτὰ ἀκριβῶς ἀποδεικνύουν, ὅτι ἡ εἰσαγωγή τῆς χρῆσεως τοῦ θυμιάματος στήν χρ. Λατρεὶ ἐγένε ὄχι κατ' ἄμεση ἐπίδραση ἀπό τὴν λατρεία στό Ναό, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπό τίς παραγγελίες περὶ θυμιάματος τῆς Βίβλου.

⁴⁴Ψαλμ. ριγ' 62 «Μεσονύκτιον ἐξηγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι» καὶ στίχ. 164 «Ἐπτὰκις τῆς ἡμέρας ἤνεσά σε».

κῶρες· Ἀκόμη οἱ τελετουργικές πλύσεις τῶν λειτουργῶν⁴⁵. Ἀκόμη εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ὄροι Προαναφορὰ ἢ Λειτουργία τῶν Κατηχουμένων διεμορφώθηκε κατὰ τὰ πρότυπα τῆς λατρείας τῆς Συναγωγῆς.

Τὸ ζήτημα, λοιπόν, πού προβάλλεται πρὸς ἐξέταση εἶναι μέχοι ποιοῦ βαθμοῦ ἔφθασε ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν λατρεία τῆς Συναγωγῆς στὴν λατρεία τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι μήπως ἡ τελευταία πιστὴ καὶ ἀκριβῆς ἀντιγραφή τῆς λατρείας τῆς Συναγωγῆς, ἢ εἶναι ἐλεύθερη προσαρμογὴ ἐκείνης κάτω ἀπὸ τὸ φῶς πού ἐκπέμπεται ἀπὸ τὴ νέα θεία Ἀποκάλυψη καὶ πρὸς τὸ ὅλο πνεῦμα τῆς νέας θρησκείας, πού ἀνέδειξε αὐτὴ τὴ λογικὴ καὶ ἐν πνεύματι λατρεία; Στὴν λύση τοῦ νέου αὐτοῦ προβλήματος θὰ ἐξετάσουμε μὲ περισσότερη λεπτομέρεια τὴν λατρεία τῆς Συναγωγῆς, ὅπως τὴν ἐντοπίσαμε σὲ μεταγενέστερες πηγές, πού ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει.

ΣΤ΄ . Τὸ τυπικὸν τῆς λατρείας τῆς Συναγωγῆς.

Τὸ σχεδιάγραμμα τῆς λατρείας αὐτῆς, ὅπως αὐτὸ καταγράφηκε ἀπὸ τὸν P. Levertoff⁴⁶ εἶχε ὡς ἐξῆς:

1. Ὁ ἄρχων τῆς Συναγωγῆς παρήγγειλλε στὸν ὑπηρέτη νὰ προσκαλέσει μερικοὺς ἄνδρες ἀπὸ τὴν σὺνάξη, προκειμένου νὰ

---

⁴⁵Τὰ ἀνωτέρω ἀντίστοιχα καὶ κάποια ἄλλα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Warren (μν. ἔργ. σελ. 203-223), πού παρατηρεῖ καὶ τὰ ἐξῆς: «Οἱ ἀντιστοιχίες αὐτές μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀναπόδεικτοι. Ἄλλ' εἶναι ἀπείρως ἀπιθανώτερη ἡ θεωρία, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Χριστ. Ἐκκλησία δανείσθηκε τὴν ἱερατικὴ καὶ λειτουργικὴ τῆς ὀργάνωση ἀπὸ τὸν ἐθνισμὸ» (σελ. 17).

⁴⁶ Στὴν μελέτη του Synagogue Worship in the first century, πού δημοσιεύθηκε στό W. K. Lowther Clarke, Liturgy and Worship, London 1947. Βλ. σελ. 76 κ.έ.

ἀπαγγείλουν τὸ Shema καὶ τίς εὐλογίες πού συνάπτονται σ' αὐτὸ. Τὰ πρόσωπα πού ἔχουν προσκληθεῖ προχωροῦσαν καὶ ἀπήγγειλαν πρὸς τὴν σύναξη τὴν προτροπή: «*Εὐλογεῖτε τὸν Κύριον, τὸν μόνον εὐλογητὸν*», καὶ ἀμέσως ἡ σύναξη ἀποκρινόταν σύσσωμη:

«Εὐλογητὸς ὁ Κύριος, ὁ μόνος εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

2. Στὴν συνέχεια ἐκεῖνοι πού ξεκινοῦσαν τὴν λατρεία ἀπήγγειλλαν δύο εὐλογίες εἰσαγωγικές τοῦ Shema, δηλαδή τὸ Yotzer⁴⁷ καὶ τὸ Ahabah⁴⁸. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτές τίς δύο εὐλογίες, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ λέξη αὐτῆς ὀνομάσθηκε Yotzer, ἀποτελοῦσε δοξολογία στὸν Θεό, ὁ ὁποῖος ἔλαμψε τὸ φῶς, καὶ κατὰ τὴν σημερινή της μορφή περιέχει μία ἀκροστιχίδα σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τῶν μεσαιωνικῶν λειτουργικῶν τεμαχίων, παλαιότερα ὅμως ἦταν πιό σύντομη καὶ ἀπετελοῦσε τὴν ἑναρξη τῆς λειτουργίας στὴν Συναγωγή καὶ στά χρόνια τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰῶνα, ἂν ὄχι καὶ λίγο νωρίτερα εἶχε τὴν παρακάτω μορφή:

«Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεός, ὁ βασιλεὺς τοῦ κόσμου, ὁ ποιητὴς τοῦ φωτὸς καὶ δημιουργὸς τοῦ σκότους, ὁ ποιῶν εἰρήνην καὶ κτίσας τὰ πάντα, ὁ χορηγῶν φῶς ἐν ἑλέει εἰς τὴν γῆν εἰς πάντας τοὺς ζῶντας ἐν αὐτῇ, καὶ ἐν τῇ χρηστότητι Αὐτοῦ ἀνανεῶν πᾶσαν ἡμέραν, συνεχῶς, τὸ ἔργον τῆς δημιουργίας. Ἄς ἐπιλάμψη νέον φῶς ἐπὶ τὴν Σιών καὶ τὸ Φῶς τοῦ Μεσσίου σου ἐφ' ἡμᾶς».

---

⁴⁷ Τὸ Yotzer ἦταν ἡ πρώτη ἀπὸ τίς δύο εὐλογίες πού ἀπήγγειλαν πρὶν τὸ Shema κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Shacharit (πρωϊνῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ). Μετάφραση τοῦ Yotzer: «Εὐλογημένος εἶσαι Ἐσὺ Κύριε, Θεέ μας, Βασιλιά τοῦ σύμπαντος, πού σχηματίζεις φῶς καὶ δημιουργεῖς σκοτάδι· πού φέρνεις εἰρήνη καὶ δημιουργεῖς τὰ πάντα...Εὐλογημένος εἶσαι Ἐσὺ, Κύριε, πού σχηματίζεις φῶς».

⁴⁸

3. Ἡ δεύτερη πρὶν ἀπὸ τὸ Shema εὐλογία, πού ὀνομάστηκε καὶ ἐκείνη ἀπὸ τὴν πρώτη λέξη τῆς Ahabah (ἀγάπη), θεωρεῖται ὡς μία ἀπὸ τίς ὠραιότερες λειτουργικὲς προσευχὲς τοῦ κόσμου καὶ ἔχει τὴν παρακάτω μορφή:

«Μετ' ἀγάπης αἰωνίας ἠγάπησας ἡμᾶς, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν μετ' εὐσπλαγγνίας μεγάλης καὶ ὑπερβαλλούσης ὤκτειρας ἡμᾶς. Πάτερ ἡμῶν, Βασιλεῦ ἡμῶν, διὰ τοὺς πατέρας ἡμῶν, τοὺς πεποισθότας ἐπὶ σοὶ καὶ τοὺς ὁποίους ἐδίδαξας τοὺς νόμους τῆς ζωῆς, γενοῦ εὖνους καὶ ἡμῖν καὶ δίδαξον ἡμᾶς. Ἐλεῆμον, Πάτερ, ἵλεως γενοῦ ἡμῖν· φώτισον τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν ἐν τῷ Νόμῳ καὶ προσκόλλησον τὰς καρδίας ἡμῶν εἰς τὰς ἐντολάς σου. Δὸς ἡμῖν καρδίαν ἀπλὴν τοῦ ἀγαπᾶν καὶ φοβεῖσθαι τὸ ὄνομά Σου. Διότι ἐπὶ τῷ ὀνόματί Σου πεποιθήμεν, σκιριτῶμεν καὶ ἀγαλλόμεθα ἐπὶ τῷ σωτηρίῳ Σου. Σὺ εἶ Θεὸς κατεργαζόμενος σωτηρίαν καὶ ἐξελέξω ἡμᾶς ἀπὸ πάντων τῶν λαῶν καὶ τῶν γλωσσῶν καὶ ἤγαγες ἡμᾶς ἐγγὺς τοῦ μεγάλου Σου Ὀνόματος αἰωνίως ἐν ἀληθείᾳ τοῦ εὐχαριστεῖν Σοὶ καὶ τοῦ ἐξαγγέλλειν τὴν ἐνότητά σου ἐν ἀγάπῃ. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ ἐκλεξάμενος τὸν λαόν σου Ἰσραὴλ ἐν ἀγάπῃ»⁴⁹.

---

⁴⁹Βλ. τὸ κείμενο καὶ τῶν δύο εὐλογιῶν στό Levertoff ὅπ. παραπ. σελ.68, 69, ὅπου παρατηρεῖται ὅτι στό μὲν Yotzer σημειώθηκε ἀπήχηση τῶν λόγων τοῦ Κυρίου «ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς» (Ματθ. ε' 45), καθὼς καὶ τῶν λόγων «ὁ Πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὰρ ἐργάζομαι» (Ἰωάν. ε' 17) πού ἀναφέρονται στό συνεχιζόμενο στή δημιουργία ἔργο τοῦ Θεοῦ, ἀκόμη καὶ τὸ Σάββατο· Αὐτὸ ἐπιτρέπει σέ μᾶς νὰ μιλοῦμε καὶ γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ εὐαγγελίου στήν ραββινικὴ γραμματεία, ἀλλ' ἀποτελεῖ καὶ ἔνδειξη, ὅτι τὸ λειτουργικὸν ὑλικὸν σ' αὐτὴ ἀνάγεται κατὰ πολὺ καὶ σέ χρόνους χριστιανικοὺς. Σχετικὰ μέ τὸ Ahabah σημειώνει ὁ Levertoff, ὅτι δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ περιέχει ἴχνη πολεμικὰ κατὰ τῶν προερχομένων ἀπὸ τοὺς

4. Ἀκολουθοῦσε τὸ Shema, τὸ ὁποῖο ἦταν μία ὁμολογία πίστεως στὸν ἀληθινὸ Θεό, ἓνα εἶδος συμβόλου, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μέ τὴν παραγγελία τοῦ Θεοῦ στό Δευτερονόμιο (στ. 7) ὑποχρεωτικά ἔπρεπε κάθε Ἰσραηλίτης νά ἐπαναλαμβάνει μαζί μέ τίς δέκα ἐντολές καί νά λέει καθημερινά καί πολύ συχνά «*καθήμενος ἐν οἴκῳ καί πορευόμενος ἐν ὁδῷ καί κοιταζόμενος καί διανιστάμενος*».

Αὐτό ἀποτελεῖτο ἀπό τρεῖς παραγράφους ἀπό τὸ Δευτερονόμιο ζ', 4-9, ια' 13-21 καί Ἀριθμῶν ιε' 37-41 καί εἶχε ὡς ἑξῆς:

*«Ἄκουε, Ἰσραήλ· Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν κύριος εἷς ἐστίν
καί ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας
σου καί ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καί ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεώς σου.*

*Καί ἔσται τὰ ῥήματα ταῦτα, ὅσα ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι
σήμερον, ἐν τῇ καρδίᾳ σου καί ἐν τῇ ψυχῇ σου.*

*Καί προβιβάσεις αὐτὰ τοὺς υἰοὺς σου καί λαλήσεις ἐν αὐτοῖς
καθήμενος ἐν οἴκῳ καί πορευόμενος ἐν ὁδῷ καί κοιταζόμενος καί
διανιστάμενος.*

*Καί ἀφάψεις αὐτὰ εἰς σημεῖον ἐπὶ τῆς χειρός σου καί ἔσται
ἀσάλευτον πρὸ ὀφθαλμῶν σου.*

*Καί γράψετε αὐτὰ ἐπὶ τὰς φιλίας τῶν οἰκιῶν ὑμῶν καί τῶν
πυλῶν ὑμῶν»⁵⁰,*

Ἰουδαίους χριστιανῶν καί ἴσως εἰδικώτερα κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου. Ἡ ἔμφαση γιὰ παράδειγμα τοῦ ἀμεταβλήτου τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἰσραήλ, τῆς αἰώνιας σπουδαιότητος τοῦ Νόμου, τῆς θείας ἐνότητος ὑπενθυμίζουν τὰ πρῶτα δέκα κεφάλαια τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς καθὼς καί τὸ ἀπόσπασμα τῆς πρὸς Γαλάτ. δ' 21-31 καί ἰδιαίτερα τὸ ἀπόσπασμα τῆς πρὸς Ἐφεσ. β' 4. Ἀλλὰ καί αὐτό μαρτυρεῖ ὅτι σχετικά πρὸς τὸ Ahabah ἐπικρατεῖ ἀβεβαιότητα καί ἄγνοια σχετικά μέ τὴν χρονολογία πού εἰσῆχθηκε στήν ἰουδαϊκὴ λειτουργικὴ πράξη.

⁵⁰ Κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Dugmore φαίνεται, ὅτι στήν ἀρχὴ περιορίζονταν τὸ Shema στό στίχο μόνον τοῦ Δευτ. στ' 4 «*Ἄκουε, Ἰσραήλ. Κύριος ὁ*

Επακολουθεῖ ἡ δεύτερη ἐκτενέστερη παράγραφος (Δευτ. ια΄ 13-21), στήν ὁποία περιλαμβάνονται ἐπαγγελίες παροχῆς ἐπίγειων ἀγαθῶν σ' ὅσους ἀγαπῶντας «*Κύριον τὸν Θεὸν καὶ λατρεύοντας αὐτῷ ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς*», στοὺς ὁποίους τὴν γῆ ὁ Κύριος «*δώσει τὸν ὑετὸν καθ' ὥραν πρῶτον καὶ ὄψιμον καὶ οἰσεῖσουσι τὸν σῖτον αὐτῶν καὶ τὸν οἶνον αὐτῶν καὶ τὸ ἔλαιον αὐτῶν*» καὶ ἀπειλές σ' ὅσους λατρεύουν καὶ προσκυνοῦν ἄλλους Θεούς, σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες «*ἡ γῆ οὐ δώσει τὸν καρπὸν αὐτῆς καὶ ἀπολοῦνται οὗτοι ἐν τάχει ἀπὸ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς, ἧς ἔδωκεν ὁ Κύριος*» τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ.⁵¹

Ἡ τρίτη παράγραφος (Ἀριθμ. ιε΄ 37-41) περιλαμβάνει ἐντολὴ πού δόθηκε ἀπὸ τὸν Κύριον στὸν Μωϋσῆ, κατὰ τὴν ὁποῖαν παρηγγέλλοντο οἱ υἱοὶ Ἰσραήλ λαμβάνουν ἐντολὴ νά ἐτοιμάσουν «*ἐαυτοῖς κράσπεδα ἐπὶ τὰ περὺγια τῶν ἱματίων αὐτῶν*» πού θά τοὺς ὑπενθυμίζον μὲ ὅσα γράφονται σ' αὐτά, νά ἐκτελοῦν τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ καὶ «*ἔσονται ἅγιοι*» αὐτοῦ. «*Ἐγὼ Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν ὁ ἐξαγαγὼν ὑμᾶς ἐν γῆς Αἰγύπτου εἶναι ὑμῶν Θεός, ἐγὼ Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν*».

Στό Shema ἐπισυνάπτονται καὶ οἱ Δέκα Ἐντολές, τῶν ὁποίων ἡ χρῆση στήν λατρεία τοῦ Ναοῦ καὶ τῶν Συναγωγῶν ἢ καὶ στίς δύο κατὰ τὸν Dugmore⁵² κατὰ τὸ πρῶτο μισό τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰῶνα παρουσιάζεται ὡς ἀδιαμφισβήτητη. Σύμφωνα

Θεὸς ἡμῶν κύριος εἷς ἐστίν. Ἀναφέρεται δὲ πρὸς ὑποστήριξη τῆς εἰκασίας τοῦ αὐτῆς σέ παραδόσεις παλαιότερων ραββίνων, πού καταγράφηκαν στό Ταλμούδ (C. W. Dugmore, *The influence of the Synagogue upon the divine office* σελ. 18

⁵¹ Ὁ Dugmore (ὄπ. παραπ. σελ. 20) θεωρεῖ, ὅτι αὐτὴ ἡ δεύτερη παράγραφος προστέθηκε στό Shema ἴσως μισό αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια Ἀντίοχο τόν Ἐπιφανῆ, ἐνῶ ἡ ἀκολουθοῦσα τρίτη προστέθηκε κατὰ τὰ χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας.

⁵² Μν. ἔργ. σελ. 21.

μέ τον Warren⁵³ ή απαγγελία του Δεκαλόγου προηγείτο εκείνης του Shema.

5. Μετά τὸ πέρας τοῦ Shema ὁ ἄρχων τῆς Συναγωγῆς παρήγγειλε σύμφωνα μέ τόν Levertoff στὸν ὑπηρέτη νά προσκαλέσει κατάλληλο πρόσωπο γιά νά ἀπαγγεῖλει τίς δεκαοκτώ εὐλογίες, πού εἶναι γνωστές μέ τήν ὀνομασίαν Shemoneh Esreh⁵⁴ σημαίνουν τὸν ἀριθμὸν δεκαοκτὼ ἢ διαφορετικὰ ἔχουν τήν ὀνομασία Amidah ἢ κατὰ τίς παλαιότερες πηγές Teffillah⁵⁵.

Ὅτι ἐξ ἀρχῆς αὐτές δὲν ἦταν τόσες στὸν ἀριθμὸ, ἀλλ' λιγότερες εἶναι γενικά παραδεκτό, ὅπως ἀπεδείχθηκε ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῆς Genizah κάποιες ἀπὸ αὐτές ἀνάγονται στοὺς χρόνους μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων. Οἱ δεκαοκτὼ αὐτές εὐλογίες κατὰ τὸν Levertoff στὴν λατρεία τοῦ Σαββάτου περιορίζονταν σέ ἑπτὰ.

6. Ἀπαγγελία τῶν εὐλογιῶν

Προκειμένου νὰ ἀρχίσει ἡ απαγγελία τῶν Εὐλογιῶν, ἡ σύναξη σηκώνονταν ὄρθια, καί ὁ προσκαλούμενος, γιά νά τίς

---

⁵³ Μν. ἔργ. σελ. 195.

⁵⁴ Ἡ Σσεμονά Εσρέ εἶναι ἡ κεντρικὴ προσευχὴ στίς τρεῖς καθημερινές λειτουργίες. «Σσεμονά Εσρέ» σημαίνει δεκαοκτὼ καί ἡ προσευχὴ ὀνομάστηκε ἔτσι διότι ὅταν συγκεντρώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἄντρες τῆς Μεγάλης Συνέλευσης εἶχε 18 εὐλογίες. Μιά δέκατη ἑνατὴ εὐλογία πού ἀφορούσε τοὺς συκοφάντες προστέθηκε ἀπὸ τὸν Ραββίνο Γκαμιέλ τὸν 2ο, πρὸς τὸ τέλος τοῦ πρώτου αἰῶνα. Ἡ Σσεμονά Εσρέ ἀναφέρεται ἐπίσης ὡς Αμιντά - πού σημαίνει «ὄρθια στάση» διότι τὴν ἀπαγγέλουμε ἐνῶ στεκόμαστε ὄρθιοι.

⁵⁵ Ἡ ἑβραϊκὴ λέξις γιά τὴν προσευχὴ εἶναι «τεφιλά». Προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα «ιτΠαλέλ», πού σημαίνει «κρίνω τὸν ἑαυτό μου». Ἡ ἐτυμολογία αὐτὴ ὑπογραμμίζει τὸν κύριο σκοπὸ τῆς ἑβραϊκῆς προσευχῆς, πού εἶναι ἡ ἐνδοσκοπήσις, καθὼς ἀναλογιζόμεστε τὸ ρόλο μας στὸν κόσμον καί τὴν σχέσιν μας μέ τὸν Θεόν.

ἀπαγγεῖλει ἐξ ὀνόματός της, ἀνέβαινε σέ ἐξέδρα ἢ σέ βῆμα, ἔχοντας στραμμένο τό πρόσωπό του πρὸς τὴν Κιβωτόν, πού περιεῖχε τὰ Εἰλιτάρια τοῦ Νόμου, καί τίς ἀπήγγειλλε, καθὼς μετὰ ἀπὸ κάθε μία ἀπ' αὐτές ἡ σύναξη ἀπαντοῦσε μέ τό « Ἀμήν».

Οἱ Εὐλογίες αὐτές σύμφωνα μέ τό Παλαιστίνειο κείμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι συντομώτερο σέ σχέση μέ αὐτό πού σήμερα χρησιμοποιεῖται καί εἶναι ἐκτενέστερο, εἶχε ὡς ἐξῆς:

Εὐλογία Α΄, πού ἀνάγεται στοὺς προμακκαβαϊκούς χρόνους «*Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ ὁ Θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσαὰκ καὶ ὁ Θεὸς τοῦ Ἰακώβ, ὁ μέγας, δυνατὸς καὶ προσκυνητὸς Θεός, ὁ Θεὸς ὁ Ὑψιστος, ὁ Δημιουργὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ἡ ἀσπίς ἡμῶν καὶ τῶν πατέρων ἡμῶν, ἐφ' ὃν πεποιθάμεν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν· εὐλογητὸς εἶ σύ, ὦ Κύριε, ἡ ἀσπίς τοῦ Ἀβραάμ*».

Εὐλογία Β΄, πού ἀνάγεται στὸν πρῶτον αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ.

«*Δυνατὸς εἶ, ὁ ταπεινῶν τὸν ὑπερήφανον ἰσχυρὸν καὶ ὁ κρῖνων τὸν ἀνελεήμονα· ὁ ζῶν αἰωνίως, ὁ ἀνιστῶν τοὺς νεκρούς, ὁ ποιῶν τὸν ἄνεμον πνέειν, ὁ καταπέμπων τὴν δρόσον, ὁ ὑποστηρίζων τοὺς ζῶντας καὶ ζωογονῶν τοὺς νεκρούς, ὁ ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ ποιούμενος ἐκπηδᾶν σωτηρίαν ἡμῖν· Εὐλογητὸς εἶ σύ, Κύριε, ὁ ζωοποιῶν τοὺς νεκρούς*».

Εὐλογία Γ΄, χρονολογούμενη μεταξὺ τοῦ 10-40 μ.Χ.

«*Ἅγιος εἶ καὶ φοβερὸν τὸ ὄνομά Σου καὶ οὐκ ἔστι Θεὸς ἕτερος παρὰ Σοί. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ ἅγιος Θεός*».

Εὐλογία Δ΄, τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

«*Χαρίτωσον ἡμᾶς, Πάτερ ἡμῶν, τῇ ἀπὸ Σοῦ γνώσει καὶ ἐπιγνώσει καὶ διακρίσει ἀπὸ τοῦ Νόμου Σου. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ χορηγῶν γνώσιν*».

Εὐλογία Ε΄, τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

«Εὐδόκησον, Κύριε, νά ἐπιστρέψωμεν εἰς Σὲ καὶ ἐπίστρεψον ἡμᾶς καὶ πάλιν εἰς τὰς ἡμέρας ἡμῶν, ὡς καὶ κατὰ τὸν πρότερον χρόνον. Ὡ Κύριε, ὁ χαίρων ἐπὶ τῇ μετανοίᾳ».

Εὐλογία ΣΤ΄, πού χρονολογεῖται μεταξὺ τοῦ 20 π.Χ. καὶ 10 μ.Χ.

«Συγχώρησον ἡμῖν, Πάτερ ἡμῶν, διότι ἡμάρτομεν ἐνώπιόν Σου. Ἐξάλειψον καὶ εὐδόκησον νὰ παρίδῃς τὰς παραβάσεις ἡμῶν, διότι μέγα ἐστὶ τὸ ἔλεός σου. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ πλουσίως συγχωρῶν ἡμῖν».

Εὐλογία Ζ΄, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 40 μέχρι τοῦ 70 μ.Χ.

«Ἐπίδεδε ἐπὶ τὰς θλίψεις ἡμῶν καὶ ὑπεράσπισον ἡμᾶς καὶ λύτρωσαι ἡμᾶς ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός Σου. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ λυτρωτῆς τοῦ Ἰσραήλ».

Εὐλογία Η΄, πού ἀνάγεται στὸν πρῶτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα.

«Ἰασαι ἡμᾶς, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἀπὸ τῆς θλίψεως τῶν καρδιῶν ἡμῶν καὶ εὐδόκησον νὰ παρέλθῃ ἀφ’ ἡμῶν ὁ κάματος καὶ ὁ στεναγμός, καὶ ποιήσον τοῦ ἀνατεῖλαι ἴασις τοῖς τραύμασιν ἡμῶν. Εὐλογητὸς εἶ Σύ, Κύριε, ὁ ἰώμενος τοὺς ἀσθενεῖς τοῦ υἱοῦ σου Ἰσραήλ».

Εὐλογία Θ΄, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 149 μέχρι τοῦ 30 πρὸ Χριστοῦ.

«Εὐλόγησον ἡμῖν, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, τὸ ἔτος τοῦτο πρὸς εὐημερίαν ἡμῶν μετὰ παντὸς εἶδους καρποῦ ἐξ αὐτοῦ καὶ προσάγαγε ταχέως τὸ ἔτος τοῦ τέλους τῆς ἀπολυτρώσεως ἡμῶν καὶ δὸς δρόσον καὶ ὑετὸν ἐπὶ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς καὶ πλήρωσον τὸν κόσμον ἀπὸ τῶν θησαυρῶν τῆς χρηστότητός σου καὶ δὸς εὐλογίαν

ἐπὶ τὸ ἔργον τῶν χειρῶν ἡμῶν. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ εὐλογῶν τοὺς ἐνιαυτούς».

Εὐλογία Ι΄, πού ἀνάγεται στὸ 40-70 μετὰ Χριστόν.

«Πνεῦσον τὸ μέγα κέρας διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἡμῶν καὶ ἀναπέτασον σημαίαν τοῦ συναγαγεῖν τὰς ἐξορίας ἡμῶν. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ συνάγων τοὺς διεσκορπισμένους τοῦ λαοῦ σου Ἰσραήλ».

Εὐλογία ΙΑ΄, τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

«Ἀποκατάστησον τοὺς κριτὰς ἡμῶν ὡς τὸ πρῶτον καὶ τοὺς συμβούλους ἡμῶν ὡς ἐν ἀρχῇ καὶ βασίλευε ἐφ' ἡμῶν, Σὺ μόνος. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ ἀγαπῶν κρίσιν».

Εὐλογία ΙΒ΄, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 90-117 μετὰ Χριστόν.

«Μὴ ὑπαρξάτω ἐλπίς τοῖς ἀποστάταις καὶ ἐκρίζωσον ταχέως ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν τὸ κράτος τῆς ὑπερηφανείας καὶ εὐδόκησον, ἵνα ἐν μιᾷ στιγμῇ ἐξολοθρευθῶσιν οἱ Χριστιανοὶ καὶ αἰρετικοί: ἀπόσβεσον αὐτοὺς ἀπὸ τῆς βίβλου τῶν ζώντων καὶ μετὰ τῶν δικαίων μὴ γραφήτωσαν. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ ταπεινῶν τὸν ὑπερήφανον»

Εὐλογία ΙΓ΄, τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

«Πρὸς τοὺς δικαίους προσηλύτους ἐγερθήτωσαν τὰ στοργικὰ ἐλέη σου καὶ χορήγησον ἀγαθὴν ἀνταμοιβὴν εἰς ἡμᾶς μετὰ τῶν ποιούντων τὸ θέλημά σου. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ἡ ἐλπίς τῶν δικαίων».

Εὐλογία ΙΔ΄, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 168-165 πρὸ Χριστοῦ.

«Γενοῦ ἰλεως, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐν τῷ πλήθει τοῦ ἐλέους σου πρὸς τὸν λαόν σου Ἰσραὴλ καὶ πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ τὴν πόλιν σου καὶ πρὸς τὴν Σιών, τὸ κατοικητήριον τῆς δόξης σου καὶ πρὸς τὸν ναόν σου καὶ πρὸς τὴν κατοικίαν σου καὶ πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ οἴκου Δαβίδ, τοῦ δικαίου χριστοῦ σου. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τοῦ Δαβίδ, ὁ κτίσας τὴν Ἱερουσαλήμ».

Εὐλογία ΙΕ΄, πού ἀρχικά συνημμένη μετὰ τὴν προηγούμενη, καὶ ἐπισυνάφθηκε στὴν Βαβυλώνια Amidah μετὰ τὴν παρακάτω μορφή μεταξὺ τῶν ἐτῶν 50-70 μ.Χ.

«Εὐδόκησον, ἵνα ταχέως ἀνατείλῃ ὁ ἀπόγονος τοῦ Δαβίδ, ὁ παῖς σου καὶ ὑψώσῃ τὸ κέρας αὐτοῦ ἐν τῷ σωτηρίῳ σου, διότι εἰς τὸ σωτήριόν σου ἐλπίζομεν πᾶσαν ἡμέραν. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ ποιῶν ἐξανθεῖν τὸ κέρας σωτηρίας».

Εὐλογία ΙΕ΄, τῆς προμακκαβαϊκῆς ἐποχῆς.

«Εἰσάκουσον, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, τῆς φωνῆς τῆς δεήσεως ἡμῶν καὶ οἴκτειρον ἡμᾶς, διότι Θεὸς ἐλεήμων καὶ οἰκτιρῶν σὺ εἶ. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ ἐπακούων τὴν προσευχήν».

Εὐλογία ΙΣΤ΄, καὶ αὐτὴ τῆς ἴδιας πιθανώτατα ἐποχῆς.

«Δέξαι ἡμᾶς, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ οἴκησον ἐν τῇ Σιών καὶ εἶθε οἱ δοῦλοί σου νὰ δουλεύωσιν εἰς Σὲ ἐν Ἱερουσαλήμ. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὃν ἐν εὐλαβεῖ φόβῳ λατρεύομεν».

Εὐλογία ΙΖ΄, προχριστιανικῆς, ἴσως δὲ καὶ προμακκαβαϊκῆς ἐποχῆς.

«Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς καὶ τῇ χρηστότητι καὶ τῷ ἐλέει, ἅτινα εἰργάσω καὶ ποιεῖς μεθ' ἡμῶν καὶ μετὰ τῶν πατέρων

ἡμῶν πρὸς ἡμῶν. Καὶ ἐὰν λέγωμεν οἱ πόδες ἡμῶν ὑπνοῦσιν, ἢ χρηστότης σου, Κύριε, ἀνεγείρει ἡμᾶς. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, τῷ ὁποίῳ ἀγαθὸν ἐστὶν εὐχαριστεῖν».

Εὐλογία ΙΗ', πού χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 40-70 μ.Χ.

«Δὸς τὴν εἰρήνην σου ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τὸν λαόν σου καὶ ἐπὶ τὴν πόλιν σου καὶ ἐπὶ τὴν κληρονομίαν σου καὶ εὐλόγησον ἡμᾶς, πάντας ἡμᾶς ὁμοῦ. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ ποιῶν εἰρήνην⁵⁶».

Ἐὰν ἦταν παρῶν ἱερέας στὴν λατρεία στό διάστημα μεταξὺ τοῦ ἔκτου καὶ τοῦ ἑβδόμου τμήματος τῆς προσευχῆς, ὕψωνε τὰ χέρια του καὶ στέκοντας δίπλα στό πλευρό ἐκείνου πού ἀπήγγειλε τίς εὐλογίες, ἔχοντας τό πρόσωπό του στραμμένο πρὸς τὴν σύναξη ἔδινε τὴν Ἀαρωνικὴ εὐλογία, πού βρῖσκεται στό Ἀριθμῶν στ' 24-26 καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς: «Εὐλογήσαι ὑμᾶς Κύριος καὶ φυλάξαι ὑμᾶς, ἐπιφάναι Κύριος τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐφ' ὑμᾶς καὶ ἐλεῆσαι ὑμᾶς. Ἐπάραι Κύριος τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐφ' ὑμᾶς καὶ δώη ὑμῖν εἰρήνην».

Κατὰ τὸν Steuart⁵⁷ ἡ εὐλογία αὕτη δίνονταν καὶ μὴ παρόντος ἱερέως, καὶ ὁ λαὸς τῆς συνάξεως ἀποκρίνονταν μέ τό « Ἀμήν».

---

⁵⁶ Πρὸβλ. C. W. Dugmore, μν. ἔργ. Σελ. 114-125. Τὸ ὡς ἄνω κείμενον τῶν Εὐλογιῶν ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ δημοσιευθέντος κειμένου στὴ Jewish Quartely Review τόμ. X σελ. 656-7 ἀπὸ τὸν Schechter με μερικές διαφορετικὲς γραφές, οἱ ὁποῖες δὲν ἐπηρεάζουν οὐσιωδῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου, πού εἶναι κατὰ πολὺ μικρότερο τοῦ σήμερον πού χρησιμοποιεῖται στὶς Συναγωγές, καὶ τό ὁποῖο περιλαμβάνεται στό ἐπίσημο ἑβραϊκὸ Εὐχολογίῳ (The Authorised Daily Prayer Book of the United Hebrew Congregations of the British Empire) πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν S. Singer σέ 14η ἔκδοση τοῦ 1929. Οὐσιαστικά ὅμως καὶ τὸ ἐκτενέστερο αὐτό κείμενο δὲν παρουσιάζει σοβαρὲς διαφορὲς πρὸς τὸ ἀντίστοιχο παλαιστίνειο, τό ὁποῖο προτιμήσαμε ὡς ἀρχαιότερο. Ἡ χρονολόγησις τῶν Εὐλογιῶν εἶναι ἢ καθορισμένη ἀπὸ τὸν L. Finkelstein στό ἄρθρο του στὴν ὡς ἄνω ἰουδαϊκὴ ἐπιθεώρησιν (τόμ. XVI σελ. 1-43 καὶ 127-170).

⁵⁷ Don Benedict Steuart, The Development of Christ. Worship, 1953, σελ. 9

Επακολουθοῦσε ἓνα ἀνάγνωσμα ἀπὸ τὴν Πεντάτευχο, πού παλαιότερα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λίγους στίχους καὶ τὸ ὁποῖο διάβαζε κάποιος ἀπὸ τὴν σύναξη.

Ὅταν ὁμως αὐτὸ ἔλαβε μᾶκρος, διαιρέθηκε σὲ ἑπτὰ ἢ σὲ τρία μέρη, ὅποτε γιὰ κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ προσκαλοῦνταν ἓνας ἀναγνώστης. Δεδομένου ὁμως, ὅτι ἡ παλαιὰ ἑβραϊκὴ γλῶσσα δὲν γινόταν κατανοητὴ ἀπὸ ὅλους, κάποιος ἐρμηνευτὴς ἀπέδιδε τὸ νόημα τοῦ ἀναγνώσματος στίχο πρὸς στίχο καὶ στὴν ἀραμαϊκὴ γλῶσσα.

7. Ἀναγνώσματα

Τὸ ἀνάγνωσμα προερχόταν ἀπὸ τὴν Πεντάτευχο καὶ ἀκολουθοῦσε ἀπὸ τοὺς Προφῆτες ἄλλη περικοπὴ πού ὀνομαζόταν Haftora δηλαδή ἀπόλυση, διότι αὐτὴ θεωροῦνταν τὸ τέλος τῆς λατρείας. Καὶ αὐτὴν μετεφράζονταν στίχο πρὸς στίχο.

Σύμφωνα μὲ τὸν Steuart ἀκολουθοῦσε λόγος παρακλήσεως, βασιζόμενος στὰ προηγούμενα Ἀναγνώσματα, ὁ ὁποῖος γινόταν ἀπὸ ὅσο μπορεῖ νὰ συναγάγει κανεὶς ἀπὸ τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων στό κεφ ιγ' 15 («*εἴ τις ἐστὶν ἐν ὑμῖν λόγος παρακλήσεως πρὸς τὸν λαόν, λέγετε*»), καὶ γινόταν μόνον ἐφ' ὅσον παρίσταντο πρόσωπα πού εἶχαν τὴν ἰκανότητα γιὰ αὐτό. Μὲ παρόμοιο τρόπο ἐπισυνάπτονταν καὶ «*ἀναφορὰ δοξολογίας*», ἡ ὁποία εἰσήχθη πιθανῶς μὲ τὸν ἐπινίκιο ὕμνο «*ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος*»,⁵⁸ καὶ τὸν Ἰεζεκιήλ γ' 12: «*εὐλογημένη ἡ δόξα Κυρίου ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ*». Στὴν συνεχεῖα ψάλλονταν ὁ διατεταγμένος Ψαλμὸς γιὰ τὴν ἡμέρα στὴν λατρεία τοῦ Ναοῦ καὶ στό τέλος τῆς πρωΐνης καὶ τῆς

---

⁵⁸ Ἦσ. § 3.

έσπερινής θυσίας ό αντίστοιχος διατεταγμένος Ψαλμός. Μετά από αυτό ή εύλογία σήμαινε τό τέλος τής λατρείας.

Αυτή σύμφωνα μέ τόν Steuart⁵⁹ ήταν ή 'Ααρωνική. Σύμφωνα μέ τόν Warren⁶⁰ όμως είχε ως έξής: « *Άληθές έστι και βέβαιον, ότι είσαι ό Κύριος και Θεός ήμῶν και ό Θεός τῶν πατέρων ήμῶν. Ουκ έστι Θεός άλλος πλην σου. Εύλογητός εί, Κύριε, ό Αυτρωτής του Ισραήλ*». Πιθανόν όμως ή εύλογία αυτή να έπισφράγιζε την άπαγγελία του Shema και να άπαγγελλόταν πριν από τίς δεκαοκτώ Εύλογίες.

Ζ'. Βαθμὸς επίδρασης τής λατρείας τής Συναγωγής στήν χριστιανική.

1. Έρχόμενοι ήδη στον καθορισμό του βαθμού τής επίδρασης τής λατρείας τής Συναγωγής στην χριστιανική λατρεία, παρατηρούμε πρωτίστως, ότι τα άναγνώσματα από την Γραφή άπετέλεσαν πολύ νωρίς ούσιῶδες στοιχείο τής Προαναφορᾶς⁶¹ τής χριστιανικῆς λατρείας, όπως συνάγεται από όσα μαρτυρεῖ ό Ιουστίνος στην Άπολογία του που γράφτηκε κατά τό πρώτο μισό του δευτέρου χριστιανικού αἰῶνα. Σύμφωνα μέ όσα γράφει άναγιγνώσκονταν στην χριστιανική λατρεία «*τά άπομνημονεύματα*

---

⁵⁹ Όπ. παραπ.

⁶⁰ Μν. έργ. σελ. 195

⁶¹ Η Προαναφορά για τους Χριστιανούς τής έποχῆς αυτής άποτελεῖ τό πρώτο μέρος τής λατρείας μέ άνάγνωση τής Γραφῆς και όμιλίες, όπως και στην Συναγωγή, και όχι έξίσου σοβαρό. Η Άναφορά που έπεται τής Προαναφορᾶς άποτελεῖ τό δεύτερο μέρος, τό έξόχως σοβαρό, που περιελάμβανε την θυσία και τό μυστήριο στην λατρεία του Χριστιανισμού.

*τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν, μέχρις ἐγγωρεῖ».*⁶²

Ὅτι τὴν ἀνάγνωσις αὐτὴ ἀκολουθεῖ ἢ ἀνάπτυξις τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ προτροπὴς ἀπὸ τὰ διδάγματά τους, βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ μαρτυρία, στὴν ὁποία προστίθεται στὴν συνέχεια: *«εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται».*⁶³ Ἐξάλλου ἡ προτροπὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου πού ἀπευθύνει στὸν Τιμόθεο *«ἕως ἔρχομαι πρόσεχε τῇ ἀναγνώσει, τῇ παρακλήσει, τῇ διδασκαλίᾳ»*⁶⁴ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς καὶ ἡ ἐπισυναπτομένη σ' αὐτὴ παράκλησις καὶ διδασκαλία ἀπετελοῦσε οὐσιῶδες ποιμαντικὸ ἔργο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἐπωφελοῦνταν ὁ Τιμόθεος τίς ὥρες τῆς λατρείας. Ἐπὶ πλεόν ἀπαντῶνται στίς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου προτροπὴς τοῦ ἀποστόλου, *«ἵνα ὁ μὲν λόγος τοῦ Χριστοῦ» ἐνοικῇ ἐν τοῖς πιστοῖς «πλουσίως», νοουθετῶσι δὲ οὗτοι ἑαυτοὺς καὶ διδάσκωσιν «ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς»*⁶⁵ *«ἄδοντες καὶ ψάλλοντες τῇ καρδίᾳ αὐτῶν τῷ Κυρίῳ»*⁶⁶. Ὅλα αὐτὰ δηλαδὴ τὰ ἀναγνώσματα ἀπὸ τὴν Γραφή καὶ λόγοι παρακλήσεως καὶ οἱ Ψαλμοὶ καὶ οἱ ὕμνοι πού ψάλλονταν, ἀπετελοῦσαν στοιχεῖα τῆς πρωϊνῆς λατρείας τοῦ Σαββάτου στὴν Συναγωγὴ. Καὶ δὲν ἔχουμε στὰ συγγράμματα τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων ρητὴ, ὅπως τοῦ Ἰουστίνου, μαρτυρία γιὰ τὰ στοιχεῖα τῆς δικῆς τους λατρείας, διαπιστώνεται ὅμως στὰ συγγράμματά τους εὐρεία γνώσις καὶ οἰκειότητα τῆς Παλαιᾶς

---

⁶² Α' Ἀπολογ. 67 § 3.

⁶³ Ὅπ. παραπ. § 4.

⁶⁴ Α' Τιμόθ. δ' 13.

⁶⁵ Κολοσ. γ' 16.

⁶⁶ Ἐφεσ. ε', 19

Διαθήκης καὶ ἐπὶ πλεόν συνάγεται, ὅτι καὶ οἱ πιστοί, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται αὐτά, ἦταν σέ ἱκανοποιητικό βαθμό γνῶστες τοῦ κειμένου τῆς μεταφράσεως τῶν ἑβδομήκοντα (Ο΄).

Ἔτσι ὁ Κλήμης ὁ Ρώμης ἀναφερόμενος ἀπὸ τῆ μίᾳ στήν ἱστορία τοῦ Κάϊν καὶ τοῦ Ἄβελ παραθέτει τὸ ἀπόσπασμα τῆς Γενέσεως δ΄ 3-8 κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα (Ο΄)⁶⁷ ἀπὸ τὴν ἄλλη στήν προφητεία πού ἀναφέρεται στό 53ο κεφάλαιο τοῦ Ἡσαΐου σχετικά μέ τό πάθος τοῦ Κυρίου καὶ παραθέτει μέγαλο τμήμα της, ὅπως ἀκριβῶς ἔχει στό κείμενο τῶν ἑβδομήκοντα (Ο΄),⁶⁸ καί στήν συνέχεια ἐπισυνάπτει καί ἀπὸ τόν 21ο Ψαλμό τοὺς στίχους 7-9 πάλιν κατὰ τό κείμενο τῶν ἑβδομήκοντα (Ο΄). Ἄλλοῦ πάλι ἀναφερόμενος σέ χωρία ἢ καὶ ὀλόκληρα τμήματα τῶν Ψαλμῶν χρησιμοποιεῖ τό ἴδιο κείμενο ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dugmore⁶⁹, διότι οἱ ἐξ Ἰουδαίων προερχόμενοι χριστιανοὶ ἦταν ἐξοικειωμένοι πρὸς τὴν Παλαιά Διαθήκη ἀπὸ τὰ πυκνά ἀναγνώσματα πού ἄκουγαν στίς Συναγωγές, οἱ ἐξ ἐθνῶν χριστιανοὶ γνῶριζαν μόνον ἀπὸ τὴν μεταφράση τῶν ἑβδομήκοντα (Ο΄). Δεδομένου ὅτι ἡ χριστιανικὴ λατρεία κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τελοῦνταν παντοῦ στήν ἑλληνικὴ γλῶσσα, μπορεῖ κανεὶς νά συναγάγει ὅτι, ἐφ΄ ὅσον κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Χριστιανισμοῦ, πρὶν ἀκόμη γραφοῦν οἱ ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου, οἱ μόνες ἱερές καὶ θεόπνευστες Γραφές ἦταν τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Αὐτές θά ἀνεγινώσκονταν καὶ στήν λατρεία κατὰ τό ἑλληνικὸ κείμενο τῶν ἑβδομήκοντα (Ο΄) καὶ τὴν ἀνάγνωσή τους μποροῦσαν νά κατανοήσουν τὴν Παλαιά Διαθήκη οἱ ἐξ ἐθνῶν προερχόμενοι Χριστιανοί. Γιά τό λόγο αὐτό καὶ ὁ Κλήμης

---

⁶⁷ Α΄ Κλήμ. IV 4-6.

⁶⁸ Κλήμ. ἐνθ΄ ἄνωτ. XVI 3-14.

⁶⁹ Ὅπ. παραπ. σελ. 72

ἀναφέρεται συχνά στό κείμενο αὐτό, καί τό προτιμᾶ ἀπό τό ἑβραϊκό πρωτότυπο.

2. Ἀπό τήν ἄλλη ἢ δευτέρα πρὸς Κορινθίους φερομένη ἐπιστολή τοῦ Κλήμεντος ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς τὸ παλαιότατο δεῖγμα ὁμιλίας καί ἐπιβεβαιώνει συνεπῶς καὶ αὐτή, ὅτι τήν ἀνάγνωση τῆς Γραφῆς στήν λατρεία ἀκολουθοῦσε ἀπό τοὺς πρώτους αἰῶνες ἢ ἐκφώνηση τοῦ κηρύγματος στήν Ἐκκλησία. Ὡς ὁμιλίες ἐρμηνευτικές τῆς Γραφῆς παρόμοιες μέ τά Midrashim⁷⁰ τῶν Ἰουδαίων θεωρήθηκαν τὰ ὑπομνήματα τοῦ Ἰππολύτου, ἰδιαίτερα τό ὑπόμνημα αὐτοῦ στίς Παροιμίες.

Ἡ πρώτη ἐπιστολή τοῦ Κλήμεντος ἐπὶ πλέον σὰ τελευταῖα κεφάλαιά της περιλαμβάνει κάποια προσευχή ἢ ὁποία θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς δεῖγμα αὐτοσχέδιας προσευχῆς, ὅπως ἐκείνης πού θά ἀπευθυνόταν κατὰ τὰ πρῶτα ἐκεῖνα χρόνια τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας στίς συνάξεις της, ὅταν ἀκόμη δὲν εἶχαν τυποποιηθεῖ οἱ εὐχές τῆς λατρείας οὔτε εἶχε προσλάβει μόνιμη μορφή τὸ τυπικὸ της. Τὸ πρῶτον μάλιστα μέρος τῆς προσευχῆς αὐτῆς (κεφ. LIX), στό ὁποῖο προσφωνεῖται ὁ Θεὸς ὡς «ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων», «ὁ ταπεινῶν τὴν ὕβριν ὑπερηφάνων» «ὁ ποιῶν ταπεινοὺς εἰς ὕψος καὶ τοὺς ὑψηλοὺς ταπεινῶν», «ὁ πλουτίζων καὶ πτωχίζων», «ὁ ἀποκτείνων καὶ σώζων καὶ ζῆν ποιῶν» καὶ τοῦ ὁποίου ἡ βοήθεια ἐκζητεῖται γιὰ νά θεραπεύσει τοὺς ἀσθενεῖς, χορτάσει τοὺς πεινῶντες, λυτρώσει τοὺς φυλακισμένους καὶ ἐγείρει τοὺς πεπτωκότες, θεωρήθηκε ὅτι παρουσιάζει πολλή συγγένεια μέ τήν δεύτερη εὐλογία τοῦ παλαιστινείου κειμένου.

---

⁷⁰Κείμενα μέ ἐρμηνευτικά σχόλια σέ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

3. Παρὰ ταῦτα δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμένει κάποιος, ὅτι ἡ λειτουργία στὴν Συναγωγή ἀντιγράφηκε πιστὰ καὶ στὴν Προαναφορά, οὔτε ὅτι ὁλόκληρα τεμάχια ἀπὸ ἐκείνη ἐνσωματώθηκαν αὐτολεξεῖ στὴν χριστιανικὴ λατρεία. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dugmore⁷¹, οἱ νεώτεροι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς λειτουργιολόγους, οἱ ὁποῖοι μὲ σκοπὸ νὰ καταδείξουν τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἀπὸ τὴν λατρεία τῆς Συναγωγῆς, δημοσίευσαν σὲ παράλληλες στήλες εὐχῆς τοῦ νεωτέρου ἰουδαϊκοῦ εὐχολογίου καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ Κλήμεντος ἢ ἄλλων παλαιῶν χριστιανικῶν συγγραφῶν, παρεσύρθηκαν σὲ ἐσφαλμένες κρίσεις. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ Gabrol ἐπεξήτησε ν' ἀποδείξει λεκτικές ὁμοιότητες μεταξὺ ἰουδαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν εὐχῶν μέσα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση φράσεων ἀπὸ τὶς εὐλογίες (Shemoneh Esreh) τῆς Συναγωγῆς καὶ στίχων τῆς ἐνάτης ὠδῆς τῆς Θεοτόκου («Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου») καὶ τοῦ Ζαχαρία (Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ἢ τοῦ Nūn ἀπολύεις ἢ ἀποσπασμάτων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κλήμεντος)⁷², λεπτομερέστερη ἀντιπαράθεση τῶν εὐλογιῶν καὶ τοῦ Κλήμεντος, καθὼς καὶ τῆς Διδαχῆς, ὅπως καὶ παραλληλισμὸ τῆς Ahabah μὲ κάποια εὐχὴ τοῦ Σεραπίωνα ἔκανε καὶ ὁ Oesterley⁷³. Ἄλλ' σ' ταῦτα παρατηρεῖ ὁ Dugmore, ὅτι πολλές ἀπὸ τὶς εὐλογίες, οἱ ὁποῖες προβάλλονται ὡς παράλληλες μὲ τὶς ὠδές τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ, ἀνάγονται ἄλλες στὴν μεταξὺ 10-40 μ.Χ. περίοδο, ἄλλες σὲ

---

⁷¹ Μν. ἔργ. σελ. 75.

⁷² Βλ. F. Gabrol καὶ H. Leclercq, Monumenta Ecclesiae Liturgica (Paris 1900-1902). Τομ. Α' σελ. XVII

⁷³ Jewish Background of the Christian Liturgy (Oxford 1925) σελ. 127 καὶ ἐξῆς.

μεταγενέστερο χρόνο. Δεδομένου δέ, ότι τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ γράφτηκε πρὶν τὸ 80 μ.Χ. παρουσιάζεται ὡς ἀπαράδεκτη ἢ ὁμοιότητα πού τονίζεται πρὸ πάντων. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται, ὅτι τὰ πρόσωπα πού μιλοῦν στίς ᾠδές τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου ἀπὸ τὴν παιδική τους ἡλικία σύχναζαν στὸ Ναὸ καὶ τίς Συναγωγές καὶ μετεῖχαν στήν λατρεία ὁπότε ἦταν φυσικὸ νὰ ἐμπνευσθοῦν ἀπὸ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν διατύπωση πού ἀπὸ παιδιά τοὺς ἦταν οἰκειές. Εἰδικότερα γιὰ τὴν δωδέκατη εὐλογία, τὴν ὁποία ὁ Cabrol βρῖσκει νὰ ἔχει σχέση καὶ ὁμοιότητα μετὰ τὴν ᾠδή τῆς Θεοτόκου, με βεβαιότητα μπορεῖ νὰ λεχθεῖ, ὅτι δὲν εἶχε εἰσαχθεῖ στήν κοινὴ χρῆση πρὶν ἀπὸ τὸ 90 μ.Χ, με τρόπο πού ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dugmore, νὰ μπορεῖ νὰ λεχθεῖ, ὅτι μᾶλλον ἀπὸ τὴν ᾠδή τῆς Θεοτόκου δανείστηκε ἡ Συναγωγὴ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν σύνταξί της. Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ μετὰ τίς ἀντιπαραθέσεις τοῦ Oesterley.

Ἄλλωστε ποιά πιθανότητα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμφανίζονται αὐτὲς οἱ ἀντιπαραβολές κειμένων ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ καὶ χριστιανικὴ λατρεία, μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβει κανεὶς, ἀρκεῖ νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του, ὅσες εἶχαν παλαιότερα παρουσιασθεῖ ἀπὸ προγενέστερους ἐρευνητὲς καὶ ἐγκατελείφθησαν ἀπὸ τοὺς νεώτερους.

Ἔτσι ὁ ἐπίσκοπος Φλώριντας τῶν Η.Π.Α. J.F.Young κατάρτισε πίνακες ἀντιπαραθέσεων τῆς ἑλληνικῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τμημάτων τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀκολουθίας τοῦ Σαββάτου, καθὼς καὶ τῆς ἐκτενοῦς ἰκεσίας μετὰ τίς ἐπικλήσεις τῶν δέκα ἡμερῶν τῆς μετανοίας⁷⁴. Ἀλλὰ ὅπως παρατήρησε ὁ Warren⁷⁵, ἐνῶ παρατηρεῖται κάποια ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὰ παρατιθεμένα κείμενα αὐτὴ εἶναι γενικὴ καὶ ἀόριστη, με ἀποτέλεσμα νὰ μὴν

---

⁷⁴ Στὸ Papers on Liturgical Enrichment (New York 1883) σελ. 17

⁷⁵ Ὁπ. παραπ. σελ. 227.

μπορεί νά στηριχθεῖ τό συμπέρασμα ὅτι ἡ χριστιανική λατρευτική γλῶσσα προήλθε ἀπό τήν ἰουδαϊκή ἢ ὅτι ὑπάρχει κάποια ἄμεση σχέση μεταξύ τους. Αὐτό παρατηρεῖ ὁ ἴδιος συγγραφέας⁷⁶ σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τούς ἰσχυρισμούς τοῦ J.E. Field⁷⁷ μέ βάση τούς ὁποίους ἡ χριστιανική λειτουργία ἔχει ἰουδαϊκή προέλευση.

4. Ἐρχόμενοι στά ἐπί μέρους στοιχεῖα τῆς λατρείας στήν Συναγωγή μπορούμε νά παρατηρήσουμε τὰ ἐξῆς: Ὡς πρὸς τὸ Shema αὐτό εἶχε ἤδη ἀπομακρυνθεῖ καὶ ἀπό τήν λατρεία τῆς Συναγωγῆς μέ τήν αὐστηρή ἀπαγόρευση τῶν Ρωμαίων πού ἐπιβλήθηκε στά χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἐπὶ πλέον στὸ Shema γινόταν ὁμολογία πίστεως στὸν ἓνα Θεό, ἀλλὰ ὄχι στὸν Τριαδικὸ Θεό. Ὡς ἐκ τούτου δέν ἦταν δυνατόν νὰ ἐνσωματωθεῖ στήν χριστιανική λατρεία ὅπως εἶχε κατὰ τήν ἰουδαϊκή διατύπωση, διότι θά ἀποκλείονταν μέ αὐτόν τὸν τρόπο ἡ ἐξέχουσα θέση πού καταλαμβάνει στὸ χριστιανικὸ σύμβολο τό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἀλλά, ἐὰν τὸ Shema δέν ἐνσωματώθηκε στήν χριστιανική λατρεία, εἴτε ἐπειδὴ εἶχε ἐξαφανισθεῖ, εἴτε ἐπειδὴ δέν διεκλήρυτε τὸν Τριαδικὸ Θεὸ δέν μπορούμε νά βεβαιώσουμε τί συμβαίνει γιὰ τὸν Δεκάλογο, ὑποστηρίζει ὁ Dugmore. Στηρίζει τὴν γνώμη του αὐτὴ στὸ ὅτι ἡ παλαιὰ χριστιανική γραμματεία στράφηκε μέ ἰδιαίτερη προσοχή στήν ἔκθεση καὶ τὴν ἐρμηνεία του. Λησμονεῖται ὅμως, ὅτι ὁ Δεκάλογος ἦταν οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς κατήχησης, πού παρεχόταν στοὺς προσχωροῦντες ἐξ ἔθνῶν στὴ νέα πίστη. Μάλιστα ἡ Διδαχή, στήν ὁποία παραπέμπει γιὰ νά ὑποστηρίξει τὴν γνώμη

---

⁷⁶ Στὸ ἴδιο σελ. 228

⁷⁷ Στὸ The Apostolic Liturgy and thw Epistle to the Hebrew, London 1882. Appendix V σελ. 622.

του αυτή ο Dugmore, αναγνωρίσθηκε από τους νεώτερους έρευνητές ως κάποιου είδους έγχειριδίου για όσους ήθελαν να αναφερθούν στην κατηχητική διδασκαλία, ή οποία παρεχόταν τότε στους κατηχουμένους. Τό ίδιο ισχύει και για την έμφαση μέ την οποία ο Ειρηναίος⁷⁸ συνιστά την τήρηση των Δέκα Έντολών, καθώς και για την όγδοη όμιλία του Ωριγένη στη Ξεοδο⁷⁹ ή οποία έξαντλείται όλόκληρη στις τρεις πρώτες έντολές, πού άποτελούν κάποιου είδους Midrash. Τό επιχείρημα τό όποιο άναζητεί ο Dugmore από τό γεγονότος, ότι ο Δεκάλογος έπαυσε να είναι στοιχείο της λατρείας στην Συναγωγή έπειδή οι αίρετικοί τόνιζαν ιδιαίτερα την σπουδαιότητά του ύποστηρίζοντας ότι μόνο ο Δεκάλογος και όχι τό Shema παρεδόθηκε στο Μωϋσή στο Σινά, είναι έπισφαλές. Καί αυτό διότι όπως ο ίδιος ο Dugmore⁸⁰ αναγνωρίζει, δέν δύναται μέ βεβαιότητα να ύποστηριχθεί, ότι οι αίρετικοί αυτοί ταυτίζονται μέ τους Notzerim (=τους έξ Ιουδαίων χριστιανούς) της δωδεκάτης εύλογίας. Όταν ληφθεί ύπ' όψιν, ότι τό Shema σύγκεται, ως είδαμε σε παραγγελίες και λόγους του ίδιου του Θεού πού περιλαμβάνονται στη Βίβλο, ή οποία έξαρχής και για τους χριστιανούς άπετέλεσε Θεόπνευστο κώδικα, μέ κανένα τρόπο μάλιστα οι έξ Ιουδαίων χριστιανοί δέν ήταν δυνατόν να την καταφρονήσουν και να διδάξουν όσα οι κατά τό Ταλμουδ αίρετικοί φρονοϋσαν για τό Shema παρὰ τό γεγονός ότι δέν τό άνήγαγαν σε σύμβολον της πίστεώς τους. Η έκδοχή, λοιπόν, κατά την οποία ή άιφνίδια άποσιώπηση του Δεκαλόγου στην λατρεία της Ιουδαϊκής Συναγωγής όφείλεται στο ότι οι έξ Ιουδαίων χριστιανοί

---

⁷⁸ Έλεγχος IV 15, 1 M. 7, 1012.

⁷⁹ M. 12, 550.

⁸⁰ Όπ. παραπ. σελ. 105.

καὶ γενικῶς ὅσοι ἀποτελοῦσαν τὴν πρώτη Ἐκκλησία ὑπερτιμοῦσαν αὐτό σέ βάρος τοῦ Shema, τό ὁποῖο ἀπέβαλαν ἀπό τήν λατρεία τους, δέν φαίνεται τόσο ἰσχυρή καὶ τεκμηριωμένη.

5. Ὡς πρὸς τίς εὐλογίες, οἱ ὁποῖες προηγοῦνται καὶ ἔπονται τῆς ἀπαγγελίας τοῦ Shema κατὰ τὸ τωρινά ἰσχύον Ἰουδαϊκὸ εὐχολόγιο, ὁ Dugmore βεβαιώνει, ὅτι δέν εἶχαν ἀκόμη εἰσαχθεῖ ὅλες σέ χρήση κατὰ τὸν πρῶτο χριστιανικὸ αἰῶνα. Μόνο τοῦ Yotzer ἡ χρήση φαίνεται πιθανῶς νὰ ἀνάγεται στὴν προχριστιανικὴ περίοδο. Ἀπὸ ἐκεῖ χαρακτηρίζει ὡς μὴ πειστικές τίς ἐνδείξεις, τίς ὁποῖες ὁ Oesterley⁸¹ προσάγει πρὸς ἀπόδειξη τῆς ἐξαρτήσεως κάποιων χριστιανικῶν προσευχῶν ἀπὸ τὴν Ahabah καὶ Geullah, καὶ ἐντοπίζει μόνο κάποια ὁμοιότητά «*στόν τόνο καὶ στό πνεῦμα*». Ἐξάλλου ὁ Dugmore ὑποστηρίζει, ὅτι εἰσήχθη νωρὶς στὴν χριστιανικὴ λατρεία ἓνας ἑθινὸς ὕμνος γιὰ τὴν ἀνατολή τοῦ φωτός, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴ Διαθήκη τοῦ Κυρίου⁸² καὶ ἀπὸ κάποια παραγγελία τῆς Ἀποστολικῆς Παράδοσης, πού ὀρίζει εὐχή, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ἀναπέμπεται τό πρῶτῖ. Παρατηρεῖ ὅμως τὴν ἴδια στιγμή, ὅτι παρουσιάζεται ἀμφίβολη ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τό ἰουδαϊκὸ Yotzer διότι δέν παρατηρεῖται συμφωνία σχετικὰ μέ τὴν ἀρχικὴ μορφή του στὴν λατρεία τῆς Συναγωγῆς. Καὶ παραμένει τὸ γεγονός, ὅτι τόσο στὴν λατρεία τῆς Συναγωγῆς, ὅσον καὶ στὴν λατρεία τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας λατρεία ὑπάρχει εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεὸ γιὰ τὴ δωρεὰ τοῦ φωτός. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι ὁ χριστιανικὸς ὕμνος γιὰ τό φῶς, μέ τὴν μορφή πού τὸν ἔχουμε κατὰ

---

⁸¹ Στό *The Jewish Background of the Christian Liturgy*, Oxford 1925.

⁸² E. Rahmani, *Testamentum domini Nostri Iesu Christi* (Mainz, 1899) I, 26,32 σελ. 51 καὶ 77.

τὸν τέταρτον αἰῶνα, ἔχει καθαρὰ πνευματικὸ περιεχόμενον, ἀποτελώντας εὐχαριστία γιὰ τὴν μετάβασή μας ἀπὸ τὸ ἠθικὸ σκοτάδι στὸ αἰῶνιο καὶ πνευματικὸ φῶς, καὶ δὲν συναντᾶται ὡς στοιχεῖον ἐνσωματωμένο στὴν Προαναφορά.

6. Ἰδιαίτερης ἀξίας εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Dugmore σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ Kedushah, τὸ ὁποῖο ἀντικατέστησε τὴν τρίτην ἀπὸ τὶς δεκαοκτὼ εὐλογίες στὴ δημόσια λατρεία τοῦ Ἰσραὴλ ἀνάγεται σὲ χρόνους μεταγενέστερους καὶ γιὰ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἐνσωματώθηκε τοῦτο στὴν εὐχή στὴν Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ τοῦ Κλήμεντα, ὅπως παρατίθεται ἀπὸ τὸν Oestele⁸³. Τὸ Kedushah στὴν νεώτερη μορφή του ὅπως παρατίθεται ἀπὸ τὸν H. Lietzmann⁸⁴, εἶχε τὴν ἀκόλουθη μορφή:

Ὁ ἀναγνώστης. Θὰ ἀγιάζωμεν τὸ ὄνομά Σου ἐν τῷ κόσμῳ, ὡς ἀγιάζεται τοῦτο ἐν τοῖς ὑψίστοις οὐρανοῖς, καθὼς γέγραπται διὰ χειρὸς τοῦ προφήτου σου: Καὶ ἐκάλουν ὁ εἷς τὸν ἕτερον καὶ ἔλεγον:

Ὁ ἀναγνώστης καὶ ἡ σύναξις. Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος εἶναι ὁ Κύριος τῶν πνευμάτων : πᾶσα ἡ γῆ πλήρης τῆς δόξης σου.

Ὁ ἀναγνώστης. Οἱ κατέναντι αὐτῶν λέγουσιν Εὐλογημένη.

Ὁ ἀναγνώστης καὶ ἡ σύναξις. Εὐλογημένη ἔστω ἡ δόξα τοῦ Κυρίου ἀπὸ τοῦ τόπου Αὐτοῦ.

Ὁ ἀναγνώστης. Καὶ ἐν τοῖς ἁγίοις Σου λόγοις γέγραπται.

Ὁ ἀναγνώστης καὶ ἡ σύναξις. Βασιλεύσει Κύριος εἰς τὸν αἰῶνα, ὁ Θεός Σου, Σιών, εἰς πᾶσας τὰς γενεάς. Αἰνεῖτε τὸν Κύριον.

Ὁ ἀναγνώστης. Εἰς πάσας τὰς γενεὰς θὰ διακηρύξωμεν τὸ μεγαλεῖόν Σου, καὶ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας θὰ ἐξαγγείλωμεν τὴν

---

⁸³ Ὁπ. παραπ. σελ. 127.

⁸⁴ Messe und Herrenmahl σελ. 129.

ἀγιωσύνην Σου, καὶ ὁ αἶνός σου, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δὲν θὰ παύσῃ ἀπὸ τοῦ στόματος ἡμῶν εἰς τοὺς αἰῶνας, διότι Σὺ εἶσαι μέγας καὶ ἅγιος Θεὸς καὶ Βασιλεύς. Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ἅγιε Θεέ»⁸⁵.

Δεδομένου ἤδη ὅτι ἡ παλαιὰ παλαιστίνηια μετάφραση τῆς εὐλογίας ταύτης ἀνάγεται σέ χρόνους χριστιανικοὺς καὶ δὲν εἶναι παλαιότερη τῶν ἐτῶν 10-40, ὅτι ἀκόμη ἡ φράση «ὡς ἀγιάζεται τοῦτο ἐν τοῖς ὑψίστοις οὐρανοῖς», ἢ ὅπως ἄλλοι τὴν ἀπέδωσαν «καὶ ἅγιοι ἀνυμνοῦσί σε πᾶσαν ἡμέραν», ἡ ὁμοιότητα τοῦ περιεχομένου τῆς εὐλογίας αὐτῆς μέ τὸ Α' Κορινθίους 59 § 3 χωρίο τοῦ Κλήμεντα περιορίζεται στὴν ἔξαρση τῆς ἀγιότητος τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὴν ὁποία δὲν παρίσταται ἀνάγκη κάποιας θεωρίας ἄμεσης ἐξάρτησης, ἢ δανείου γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ.

7. Τὴν ἴδια ἐπιφυλακτικότητα ἐπιδεικνύει ὁ Dugmore καὶ ὡς πρὸς τὸ δάνειο ἀπὸ τὴν Ahabah, τὸ ὁποῖο κατὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Oesterley διακρίνεται σέ κάποια εὐχή τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος, μέ τὴν ὁποία ζητεῖται ὁ Θεὸς νὰ χορηγήσει γνώση καὶ πίστη καὶ ἀγιασμό, προκειμένου νὰ μπορέσουν οἱ προσευχόμενοι νὰ Τὸν ζητήσουν καὶ νὰ Τὸν ἀγαπήσουν καὶ νὰ ἐρευνήσουν τὰ θεῖα λόγια Του καὶ νὰ μελετοῦν αὐτά. Τὸ δάνειο αὐτὸ ἀπὸ τὴν Ahabah ὁ Dugmore τὸ θεωρεῖ ἐντελῶς ἀπίθανο, διότι ἡ ἰουδαϊκὴ αὐτὴ δέηση δὲν ἦταν γνωστὴ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ δεύτερου χριστιανικοῦ αἰῶνα σέ τόσο μεταγενέστερη ἐποχὴ, ὅταν τὸ χάσμα μεταξὺ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ εἶχε κατὰ πολὺ διευρυνθεῖ δάνεια τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν Συναγωγὴ δὲν παρουσιάζονται δυνατὰ ἢ

---

⁸⁵ Ὁ ἴδιος μέ παραλλαγή λίγων στόν ἀριθμὸ λεξιδίων παρατίθεται καὶ στό ἄρθρο τοῦ Ginsburg, Synagogue στό Kitto' s Cyclopaedia of Biblical Literature III σελ. 938.

πιθανά⁸⁶. Γενικά ὁ Dugmore σχετικά μέ τήν Amidah πιστεύει στό σύνολό τους οἱ δεκαοκτώ εὐλογίες δέν μποροῦ νά διερευνᾶται ἐάν ἐπέδρασαν στήν χριστιανική λατρεία, διότι πρέπει νά γίνεται διαχωρισμός μεταξύ τῶν εὐλογιῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖες εἶναι κληρονομία τῆς ἰουδαϊκῆς Συναγωγῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ὡς ἓνα βαθμό εἶναι γνωστές καί στήν πρώτη Ἐκκλησία, καί ἐκείνων πού προστέθηκαν στήν λατρεία τῆς Συναγωγῆς εἴτε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κυρίου καί τῶν Ἀποστόλων, εἴτε καί πῶς μετά. Καί ὁρισμένες ἀπό αὐτές τίς εὐλογίες ἦταν φυσικῶς νά ἐνσωματωθοῦν ὄχι στήν Προαναφορά, ἀλλά γενικά στίς εὐχές τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἡ συμβολή τῆς Συναγωγῆς ἐν προκειμένῳ ὑπῆρξε κυρίως στήν σκέψη καί φρασεολογία πού ἐμπνεόταν ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη καί στά ἀπό ἐκεῖ διδασκόμενα ἀντικείμενα καί τοὺς τρόπους προσευχῆς. Ἡ ἀναφώνηση τοῦ «Ἀμήν», ἀπό τό ἐκκλησιαστικό πλήρωμα καθὼς καί τὸ μελωδικῶς ψαλλόμενο «Ἀλληλούϊα» ἀναμφίβολα προέρχονται ἀπό τήν Συναγωγή.

8. Περιέργως ὁ Dugmore φαίνεται νά ἀποδέχεται τὴν γνώμη πού ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Chase⁸⁷ πρὸς τὴν ὁποία παρασύρθηκε καί ἡ Evelyn Underhill⁸⁸ καί κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἀραμαϊκὴ δοξολογία Kaddish «εἶναι δυνατὸν νά ἔχει ἐπιδράσει στήν Κυριακή

---

⁸⁶ Μν. ἔργ. σελ. 77 καί 108.

⁸⁷ "The Lord's Prayer in the Early Church ἐν Texts and Studies" τόμ. I, III (Cambridge 1891).

⁸⁸ Worship ἔκδ. 2 1937 σελ. 193 καί 212.

προσευχῆ»⁸⁹. Ἴδου τὸ κείμενο τῆς δοξολογίας αὐτῆς, ὅπως παρατίθεται στό μνημονευόμενο ἄρθρο Synagogue τοῦ Ginsburg⁹⁰,

Ὁ ἄρχων τῆς σύναξης ἔλεγε κάθε μία ἀπό τίς παραγράφους τῆς δοξολογίας αὐτῆς καί ἡ συναγωγή ἀποκρίνοταν:

«1. Αἰνετὸν καὶ ἅγιον εἶη τὸ μέγα Ὄνομά Του ἐν τῷ κόσμῳ, ὃν ἐδημιούργησε κατὰ τὸ θέλημά Του. Ἐλθέτω ἡ βασιλεία Του ἐν τῷ βίῳ ὑμῶν καὶ ἐν τῇ ζωῇ παντὸς οἴκου Ἰσραὴλ τάχιστα.

Ἀπόκρισις. Ἀμήν. Εὐλογητὸν ἔστω τὸ μέγα ὄνομά του εἰς τοὺς αἰῶνας.

2. Εὐλογητὸν καὶ αἰνετόν, ὑπερύμνητον καὶ δεδοξασμένον, ἐπαινετὸν καὶ λατρευτόν, μεγαλυνόμενον καὶ προσκυνητὸν ἔστω τὸ ἅγιον ὄνομά Του.

Εὐλογημένον ἔστω ὑπὲρ πάσας τὰς εὐλογίας, τοὺς ὕμνους, τὰς εὐχαριστίας, τὰς δοξολογίας καὶ παρακλήσεις, ὅσαι ἐλέχθησαν ἐν τῷ κόσμῳ.

Ἀπόκρισις Ἀμήν.

3. Εἶησαν αἱ προσευχαί καὶ ἱκεσίαι παντὸς τοῦ Ἰσραὴλ εὐμενῶς δεκταὶ ἐνώπιον τοῦ Πατρὸς αὐτῶν ἐν οὐρανοῖς.

Ἀπόκρισις. Ἀμήν.

4. Καταβήτω τελεία εἰρήνη ἐξ οὐρανῶν καὶ ζωὴ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ πάντα τὸν Ἰσραὴλ.

Ἀπόκρισις. Ἀμήν.

5. Παράσχοι ὁ ποιῶν εἰρήνην ἐν τοῖς οὐρανοῖς αὐτοῦ εἰρήνην ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ πάντα τὸν Ἰσραὴλ.

Ἀπόκρισις. Ἀμήν⁹¹,

---

⁸⁹ Dugmore μν. ἔργ. σελ. 109-110. Ἀξιοσημείωτο, ὅτι ὁ Baumstark (μν. ἔργ. σελ. 49) χαρακτηρίζει τὸ Kaddish (qaddis) ὡς σχετικῶς νέο μαρτυρούμενο ἀπὸ τὸ παλαιστίνειο Sopherim X, 8, XIX 6.

⁹⁰ Στὸ Kitto's Cyclopaedia of Biblical Literature III σελ. 907.

Καὶ ὅτι σχετικὰ μέ τήν ἔλευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ μάλιστα τοῦ Μεσσία καὶ σχετικὰ μέ τήν προσκύνηση τοῦ Θεοῦ ἀπὸ ὅλα τὰ Ἔθνη γίνεται λόγος σέ πολλά σημεῖα στοὺς Προφήτες καὶ στοὺς Ψαλμούς τοῦ Δαβίδ, εἶναι πασίγνωστο ὅτι ἀπετελοῦσε μεσσιακὴ προσδοκία τοῦ Ἰσραήλ. Ἀπὸ ἐκεῖ ὅπως ὁ Dugmore ὁμολογεῖ, ἀναπέμπουν δεήσεις ὑπὲρ τῆς ἔλευσης τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ μέ θέρη πάντοτε σέ καιρὸ διωγμῶν καὶ πολιτικῶν ἀνατροπῶν. Τὸ πικρὸ αἶσθημα κατὰ τῶν Βασιλειῶν τοῦ κόσμου, μάλιστα ἐκεῖνο πού ἀναπτύχθηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τοῦ Ναοῦ τῆς (70 μ.Χ.) ἔστρεφε ἀκόμη περισσότερο τίς σκέψεις τῶν Ἰσραηλιτῶν πρὸς τὴν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς τὴν ἐλπίδα τοῦ ἐρχομένου κόσμου⁹¹. Ὅτι ὅμως ὁ Κύριος δίδοντας τὴν ἐντολὴ στοὺς Μαθητὲς Του προσευχόμενοι νὰ λένε «*ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου, ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου*» κάθε ἄλλο μέ τίς φράσεις αὐτές ἐξέφραζε παρὰ τίς ἐθνικὲς ἐλπίδες καὶ προσδοκίαις τοῦ Ἰσραήλ, δέν εἶναι ἀνάγκη νὰ τό ἀναφέρουμε. Ἄλλο πρᾶγμα ἐξέφραζαν καὶ ζητοῦσαν οἱ Ἰουδαῖοι ἀπαγγέλλοντας τὸ Kaddish, καὶ ἄλλη εἶναι ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, στὸν κόσμον μὲν, ἀλλ' ὄχι «*ἐκ τοῦ κόσμου τούτου*», ὅπως τὴν εἶχε στό νοῦ Του ὁ Κύριος. Οὔτε καί

---

⁹¹ Περισσότερο τῶν 18 εὐλογιῶν βρῖσκει ὁ Baumstark (ὅπ. παραπ. σελ. 49) τὸ Kaddish ὅπως μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ πρὸς τίς λιτανευτικὲς δεήσεις τῆς χριστιανικῆς λατρείας, διότι διακόπτεται ἀπὸ τίς ἀποκρίσεις «Ἄμην» ὅπως καὶ ἡ μεγάλη λιτανεία τῆς Διαθήκης τοῦ Κυρίου (βιβλ. 1.35 Edit. Rahmani σελ. 84-89), καθὼς καὶ κάποια ἄλλη λιτανεία τῆς Νεστοριανικῆς λειτουργίας τοῦ Ἀδδαίου καὶ Μάριος (Brightman Liturgies Eastern and Western σελ. 263-266). Τέτοια παραδείγματα δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ τοὺς λειτουργικοὺς τύπους τῆς Δύσεως. Καὶ ἐν προκειμένῳ πάλι ἔχουμε μέ ἐξωτερικὸ σχῆμα ὁμοιότητα, ἀλλὰ ὄχι ἀπομίμηση λόγου καὶ ἀναπροσαρμογῆ, ὅπως δεικνύει ἀπλή σύγκριση, μεταξὺ τῶν Εἰρηνικῶν καὶ τῆς Ἐκτενοῦς μετὰ τὰ ἀναγνώσματα ἰδιαίτερα τῆς λειτουργίας τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, πού ἀνάγεται στὸν 4ον ἐάν ὄχι καὶ στὸν 3ον αἰῶνα.

⁹² Dugmore ὅπ. παραπ.σελ. 24.

είχε ανάγκη ν' άντλήσει ό Κύριος από τίς εύχές του Ισραήλ, έφόσον γνώριζε καλύτερα από κάθε άλλον την Γραφή και μπορούσε άμεσα νά άντλήσει εκείνο που συνέβαινε σέ συνεχή έπικοινωνία μέ τόν Πατέρα και όταν μαζί Του μιλούσε και άκουγε ό Κύριος.

9. Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούν νά γίνουν και για όσα αναφέρει ό Dugmore⁹³ σέ σχέση μέ τήν ύποτιθέμενη από εκείνον επίδραση τής Συναγωγής στην χριστιανική λατρεία ώς προς τά θέματα και άντικείμενα τής προσευχής. Τό ότι δηλαδή ό ιερός Πολύκαρπος προτρέπει τούς Φιλιππισίους νά εύχονται «*ύπερ Βασιλέων και άρχόντων και ήγεμόνων και ύπερ τών διωκόντων και μισούντων αύτούς*»⁹⁴ δέν άποδεικνύει κάποια επίδραση από τήν δεύτερη εύλογία του Amidah, έφόσον βρίσκονται ήδη σέ κυκλοφορία και χρήση τόσο τά Ευαγγέλια τών Συνοπτικών, όπου υπάρχουν κατηγορηματικά παραγγελίες του Κυρίου, για τήν προσευχή «*ύπερ τών έπηρεαζόντων και διωκόντων ήμάς*»⁹⁵, όσο και οί Έπιστολές του άποστόλου Παύλου, που προτρέπουν τόν Τιμόθεο οί χριστιανοί κάνουν «*δεήσεις, προσευχάς, έντεύξεις*» «*ύπερ βασιλέων και πάντων τών έν ύπεροχή όντων*»⁹⁶. Ούτε θα μπορούσε νά θεωρηθεί ως βέβαιο ή και ως πιθανό, ότι ή φράση του θείου Παύλου στην Α' προς Κορινθίους έπιστολή, κεφάλαιο ιε', 52: «*έν ριπή όφθαλμοϋ*» είναι προϊόν έμπνεύσεως από τή δεύτερη εύλογία του Amidah, στην όποία διαβάζουμε τήν φράση «*ό ζωογονών τούς νεκρούς, ό έν ριπή όφθαλμοϋ ποιούμενος έκπηδάν σωτηριάν ήμϊν*». Και αυτό διότι ή φράση «*έν ριπή όφθαλμοϋ*» δέν

---

⁹³ Όπ. παραπ.σελ. 78.

⁹⁴ Πρός Φιλίπ. ιβ' 3.

⁹⁵ Ματθ. ε' 44.

⁹⁶ Α' Τιμοθ. β' 2

υπάρχει και στο βαβυλωνιακό κείμενο των Εὐλογιῶν, ὡς ὁ ἴδιος ὁ Dugmore ἀναγνωρίζει, ἀλλὰ και διότι αὐτή οὔτε μεμονωμένα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Παῦλο («ἐν ἁ τ ὄ μ ω, ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ»), οὔτε σέ συνάρτηση μέ τήν ἔκφραση τῆς ἴδιας ἔννοιας («ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ» ἀλλαγησόμεθα οἱ ἐπιζῶντες κατὰ τὴν δευτέραν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου» (Παῦλος), «ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ» συντελεῖς ν' ἀναπηδᾷ σωτηρία ἡμῖν» (Amidah).

Η'. Ἐπιδράσεις τῆς Ἰουδαϊκῆς πράξης στίς ἄλλες Ἐκκλησιαστικές Ἀκολουθίες.

1. Ἄλλ' ἔαν ἡ Ἄναφορὰ διετήρησε ἐξ ὀλοκλήρου τὴν πρωτοτυπία της και ὡς μόνη πηγὴ εἶχε τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο τοῦ Κυρίου κατὰ τὸν ὁποῖο παρέδωσε στοὺς Μαθητές Του τὸ ὑπερφύες τῆς Εὐχαριστίας μυστήριον⁹⁷, στίς ἄλλες Ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας,

---

⁹⁷ Καθόλου πιθανὴ και ἀβεβαία παρουσιάζεται ἡ ὑπόνοια, ὅτι τὸ μνημόσυνο τῶν τεθνεώτων στήν Ἄναφορὰ πού ἐπακολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν Καθαγιασμὸν τῶν Τιμίων δώρων ἢ Ἐπικλήση σ' αὐτὰ εἰσῆχθη ἀπὸ τὴν συνήθεια τῶν Ἰουδαίων. Εἶναι ἀληθές, ὅτι στό σημερινὸ Εὐχολόγιο τῆς Συναγωγῆς, πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Singer βρίσκεται ἡ ἀκόλουθη προσευχή: «*Μνησθεὶ ὁ Θεὸς τῶν ψυχῶν τοῦ πατρός μου και τῆς μητρός μου, τοῦ πάππου μου και τῆς μάμμης μου, τῶν θείων μου και τῶν θειῶν μου» τῶν ἀδελφῶν μου και τῶν ἀδελφῶν μου, τῶν ἐκ πατρός και μητρός συγγενῶν μου, τῶν μεταβάντων εἰς τὴν αἰωνιότητά των. Διὰ τὰς ἐλεημοσύνας, τὰς ὁποίας ἔπραξα δι' αὐτούς, εἶθε αἱ ψυχαὶ των νὰ ἐγκλεισθοῦν εἰς τὸν σύνδεσμον τῆς ζωῆς μετὰ τῶν ψυχῶν τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ, τοῦ Ἰακώβ, τῆς Σάρας, τῆς Ρεβέκκας, τῆς Ραχήλ, τῆς Λείας και τῶν ἄλλων δικαίων ἀνδρῶν και γυναικῶν ἐν τῷ Παραδείσῳ. Εἶπωμεν Ἀμήν*». Ἄλλ' ὅπως παρατηρεῖ ὁ Warren (ὅπ. παραπ. σελ. 219) δὲν μποροῦμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι, ὅτι ἡ προσευχὴ αὐτὴ ἦταν σέ χρῆση και κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου. Καὶ εἶναι παλαιές ἀποδείξεις πού μαρτυροῦν τὴν συνήθεια τῆς προσευχῆς γιὰ τοὺς νεκρούς αὐτές πού βρέθηκαν σέ ἐπιτάφιεσ στήλεσ και πλάκες Ἡ χρονολογία ὅμως και τῶν πλακῶν αὐτῶν εἶναι ἀβεβαίη, και περισσότερο δὲν μαρτυροῦν αὐτές ὅτι εἶχε εἰσαχθεῖ και στή δημόσια λατρεία ἢ προσευχὴ ὑπὲρ τῶν νεκρῶν Ὅτι ἐνδέχεται μετὰ ἀπὸ μακρὰ ἰδιωτικὴ και ἀτομικὴ χρῆση και πράξη νὰ

ιδίως τοῦ Ὁρθρου καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι ἡ προᾶξη τῆς Συναγωγῆς καὶ τοῦ Ναοῦ δὲν παρεῖχε πρότυπα ἀφετηριακά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Νέας Ἀποκαλύψεως καὶ τὴν νέα πνοὴ τῆς χάριτος διμορφώθηκαν. Καὶ πρωτίστως σὲ σχέση πρὸς τὸ Chaburah θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὅταν ἀποσπάσθηκε ἀπ’ αὐτό ἡ θεία Εὐχαριστία καθὼς συνέβαιναν σ’ αὐτό καταχρήσεις καὶ ἀπετέλεσε ἰδία τελετὴ, πού γινόταν τό πρωῖ, ἐνῶ τό Chaburah ἀποτέλεσε τό πρότυπο γιὰ τὰ κοινὰ χριστιανικά δεῖπνα, μέ τὸν ὄρο «*Ἀγάπες*» ἢ «*Κυριακὰ Δεῖπνα*» πιο γνωστά, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ ποῦμε καί πιο κάτω.

2. Ὁρθρος

Ὡς πρὸς τίς λοιπές ἐκκλησιαστικές Ἀκολουθίες θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ναὶ μὲν στήν Προαναφορὰ καμία ἐπίδραση ἀπὸ τό Yotzer δὲν ἐντοπίζουμε, ἀπὸ ὅσα μπορούμε νὰ συναγάγουμε ἀφ’ ἐνὸς ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ προσευχὴ τῶν Χριστιανῶν, ἀφ’ ἑτέρου ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀκολουθίας τοῦ

εἰσήχθηκε ἡ δέηση ὑπὲρ τῶν νεκρῶν σταδιακά καὶ στή λατρεία, ἐμφαίνεται καὶ ἀπὸ τό ὅτι ἡ προσευχὴ αὐτὴ λεγόταν μερικὲς φορές τό πρωῖ τοῦ Σαββάτου, μερικὲς φορές κατὰ τό πρωῖ τῶν μεγαλυτέρων ἑορτῶν καὶ κάπου ἄλλοῦ μόνον κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Ἑξίλασμοῦ. Ἄλλωστε ἡ ὑπὲρ τῶν νεκρῶν στή θυσία τῆς Εὐχαριστίας μνημόνευση μπορεῖ νὰ προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν Παλαιὴ Διαθήκη δηλαδή ἀπὸ τό βιβλίον Β΄ Μακκαβαίων (ιβ΄ 44,45), πού ἀνάγεται σὲ ἐποχὴ λίγο πρὶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Κυρίου, ἢ, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Warren (ἐνθ’ ἄνωτ. σελ. 220), μπορεῖ νὰ προῆλθεν ἀπὸ τό βαθύ ἐνστικτο, αὐτοῦ πού διεγείρονταν ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ τοὺς τεθνεῶτες, καὶ ἐκφραζόταν στήν προσευχὴ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ὑπάρχουν καὶ αὐτοὶ πού πιστεύουν, ὅτι εἰσήχθηκε μεταγενέστερα στὸν Ἰουδαϊσμὸ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ (πρὸβλ. Israel Levi ἄρθρον στό Revue des Etudes Juives (Paris 1894) τόμ. 29 σελ. 43-60), ἐάν καὶ ἐξαιτίας τῆς ἐχθρότητάς τους γιὰ τὴν Συναγωγὴ κατὰ τῆς τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἡ γνώμη αὐτὴ φαίνεται ἀπίθανη, ὅχι ὁμως καὶ ἀδύνατη.

Ὁρθρου κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα, ἀνεπέμπετο Δοξολογία καὶ Αἶνος πρὸς τὸν Θεὸν γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ φωτὸς κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ὁρθρου καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς. Ἔτσι, καὶ στίς Ἀποστολικές Διαταγές⁹⁸ περιέχεται ἡ ἐντολή: *«εὐχὰς ἐπιτελεῖτε ὄρθρου... εὐχαριστοῦντες, ὅτι ἐφώτισεν ὑμῖν ὁ Κύριος, παραγαγὼν τὴν νύκτα καὶ ἐπαγαγὼν τὴν ἡμέραν»*. Ἡ ἴδια ἐντολή ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Ἐπισκόπους καὶ Πρεσβυτέρους. Περαιτέρω ὅμως καὶ ἐντὸς τοῦ ἰδίου κεφαλαίου παρέχεται ἡ διευκρίνιση *«εἰ μήτε ἐν οἴκῳ ἅμα μήτε ἐν ἐκκλησίᾳ συναθροισθῆναι δυνατόν, ἕκαστος παρ' ἑαυτῷ ψαλλέτω, ἀναγινωσκέτω, προσευχέσθω»*. Ἄλλ' στήν νεώτερη ὡς πρὸς τίς Ἀποστολικές Διαταγές, ὅχι ὅμως ἄσχετη μ' αὐτές⁹⁹ Διαθήκη τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ (=Testam. Domini nostril Jesu Christi), τῆς ὁποίας τὴν συγγραφὴ ἀνάγει ὁ ἐκδότης αὐτῆς στήν λατινικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸ Συριακό, Ig. Rahmani, στίς ἀρχές τοῦ

---

⁹⁸ Βιβλ. Η' κεφ. 34. Βασ. 4, 165, Κατὰ τὸν Baumstark (μν. ἔργ. σελ. 55) τὸ Yotzer, τῆς σημερινῆς λατρείας τῆς Συναγωγῆς εἶναι ὁ νεώτερος ἐκπρόσωπος τύπου προσευχῆς, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐξίσου σέ χρήση καὶ στίς πρῶτες χριστιανικὲς συνάξεις, τίς μ ἢ Ε ὕ χ α ρ ι σ τ ι α κ έ ς. Οἱ συνάξεις αὐτές λάμβαναν χώρα, προτοῦ χωρισθεῖ ἡ Εὐχαριστία ἀπὸ τὸ δεῖπνον τῶν «Ἀγαπῶν», ὁπότε συνέρχονταν τὰ πρωῖνά τῶν Κυριακῶν, χωρὶς νὰ τελοῦν τὴν Εὐχαριστία, ὁ ὁποία θὰ γίνονταν τὸ Ἑσπέρας, καὶ θὰ συνδεόταν μὲ δεῖπνο, ἐνῶ τὸ πρωῖ θὰ ἀσχολοῦνταν μὲ ἀναγνώσματα ἀπὸ τὴν Βίβλο καὶ προσευχῆς γιὰ τὴν διδασκαλία καὶ οἰκοδομὴ τῶν πιστῶν.

⁹⁹ Οἱ Funk καὶ Achelis εἰσηγήθηκαν ὅτι ἡ Διαθήκη προῆλθε ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴ Ἐκκλησιαστικὴ Διάταξη, ἡ γνώμη τους ἐπεβεβαιώθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς Schwartz καὶ Connoly, οἱ ὁποῖοι ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλους ἀπέδειξαν τὴν ταυτότητα τῆς ὡς ἄνω Διατάξεως πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν τοῦ Ἰππολύτου πού χάθηκε. Κατὰ δὲ τὸν Dix (Apost. Tradit. σελ. XVII) ὁ συμπιλητὴς τῆς Διαθήκης ἐπέκτεινε τίς Διατάξεις τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως μὲ προσθήκη νέου ὑλικοῦ, ὅπου ὅμως χρησιμοποίησε τὴν Παράδοσιν αὐτὴ φρόντιζε νὰ ἐπωφελεῖται ἄριστα ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτῆς. Ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Dugmore (μν. ἔργ. σελ. 52) συνάγει, ὅτι ἡ Διαθήκη καὶ σέ ἄλλα τμήματά της, πού δέν ἀντλοῦνται ἄμεσα ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, ἀναφέρει ἔθιμα καὶ συνηθείας, πού ἐπικρατοῦσαν κάπως παλαιότερα.

τετάρτου αἰῶνα¹⁰⁰ ὑπάρχει ἓνας ἐκτενέστατος ὕμνος (=Laudatio aurea), διὰ τοῦ ὁποῦ ο Ἐπίσκοπος εὐχόμενος διὰ μακράν ὕμνεῖ τὸν Θεό, τὸν γεννήτορα τοῦ φωτός, τὴν ἀρχὴν τῆς ζωῆς, καὶ τὸν Υἱὸν τὸν φύλακα τοῦ αἰωνίου φωτός, μέ τὸν λαό νά διακόπτει σέ δύο σημεία τῆς εὐχῆς μέ τὴν ἀναφώνηση: «Σὲ ὑμνοῦμεν, σὲ εὐλογοῦμεν, σοὶ εὐχαριστοῦμεν Κύριε, καὶ δεόμεθά σου ὁ Θεὸς ἡμῶν»¹⁰¹. Ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι ρητὰ ἀναφέρεται στή Διαθήκη ὅτι ὁ Ἐπίσκοπος λίαν πρωί («*Prima aurea*») συγκαλεῖ τὸν λαό, ὥστε ἡ Ἀκολουθία νά τελειώσῃ μέχρι τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου («*aut officium persolvatur usque ad ortum solis*»). Αὐτό, παρατηρεῖ ὁ Dugmore¹⁰² ἀποτελεῖ ἐμφανές παράλληλο τοῦ ραββινικοῦ κανόνα πού περιλαμβάνεται στήν Μισνά καὶ ἀπαιτεῖ τὸ Shema, τοῦ ὁποῦ προηγεῖται, ὅπως εἶπαμε, τὸ Yotzer, πρέπει νά ἀπαγγέλλεται τό πρωί κατὰ τὸ λυκαυγές, ὅποτε μόλις θὰ μπορούσε κάποιος νά διακρίνει τό γαλάζιο ἀπὸ τό λευκό, ἢ τό μπλέ ἀπὸ τό πράσινο¹⁰³. Καὶ ὅτι ἀκόμη «πᾶς πιστός, ἀνὴρ ἢ γυνή, ἅμα τῇ ἐκ τοῦ ὕπνου ἐγέρσει κατ' ὄρθρον, πρὶν ἢ ἐπιχειρήσωσιν ἔργον τι, ἔδει πρῶτον νά πλύνωσι τὰς χεῖρας αὐτῶν καὶ νά προσευχηθῶσιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἶτα νά παρευρεθῶσιν ἐπὶ τὸ ἴδιον ἔργον»¹⁰⁴ παραγγέλλεται καὶ ἀπὸ τὴν Ἀποστολική Παράδοση τοῦ Ἰππολύτου. Σχετικά μέ τό ὅτι κατὰ τὴν προσευχὴ τους αὐτὴ εὐχαριστοῦσαν τὸν Θεό, τὸν ἀνατείλαντα τὸ φῶς, μπορούμε νά συναγάγουμε ἀπὸ κάποια μαρτυρία τοῦ Τερτυλλιανοῦ πού ἀναφέρει, ὅτι οἱ πιστοὶ ὀφείλουν

---

¹⁰⁰ Ignat. Ephraem XII Rahmani, Test. Dom. nostre J. Christi σελ. XLII.

¹⁰¹ Ὅπ. παραπ.σελ. 51,1,2 ἔκδ. Dix σελ. 61.

¹⁰² Μν. ἔργ. σελ. 53.

¹⁰³ Barakoth I, 2.

¹⁰⁴ XXXV. 1,2. Ἐκδ. G. Dix σελ. 61 καὶ Statutes Apostol. ἔκδ. Horner (London 1904) Stat. 48 σελ. 182.

νά προσεύχονται μέ τόν ἐρχομό τῆς ἡμέρας καί τῆς νύκτας¹⁰⁵. Ὅτι δέχθησαν μαζί καί τήν συνήθεια νά πλένωνται πρῶτα ἀπό ἐπίδραση Ἰουδαϊκή γίνεται φανερό καί ἀπό τό ὅτι στούς Ἑβραίους ὑπῆρχε ἡ συνήθεια αὐτή, δηλαδή νά πλένονται πρίν τήν προσευχή τους¹⁰⁶. Ὅπως καί στούς Ἰουδαίους¹⁰⁷ ἡ προσευχή κατὰ τό πρῶί συνέλιπτε καί μέ τήν ὥρα τῆς δημόσιας λατρείας, ὅπως καί στούς χριστιανούς, καθώς μποροῦμε νά ἐξάγουμε τό συμπέρασμα ἀπό τήν μαρτυρία τοῦ Ἰππολύτου¹⁰⁸, πού μνημονεύσαμε γι' αὐτό καί κάθε πρῶί πολύ νωρίς γίνονταν συνάξεις στό Ναό. Καί ὅτι τελούνταν καί τὸ μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας σέ συνέχεια τῆς πρωϊνῆς Ἀκολουθίας, δέν μαρτυρεῖται. Γίνεται ὅμως λόγος περὶ καθημερινῆς θείας κοινωνίας τῶν λαϊκῶν ἀπό τό φυλασσόμενο ἀπ' αὐτοῦς στόν οἶκο τους, ἁγίου ἄρτο, μέ τήν Ἀποστολική Παράδοση νά παρέχει ὁδηγία ὅτι νηστικοί καί χωρίς νά ἔχουν λάβει ἄλλη τροφή εἶναι τό δέον νά κοινωνοῦν στό σπίτι τους οἱ λαϊκοί¹⁰⁹, μέ τόν Τερτυλλιανό πάλι νά σημειώνει, ὅταν γράφει πρὸς τὴν σύζυγο, ὅτι «δέν γνωρίζει ὁ σύζυγος» ὁ εἰδωλολάτρης, «τὶ κρύφα πρὸ πάσης

---

¹⁰⁵ «*Exceptis utique legitimis orationibus quae sine ulla admonitione debentur ingress lucis et noctis*». De orat. XXV P.L. 1, 1300

¹⁰⁶ Πρβλ. The Jewish Encyclopedia N. York 1901-6. Τομ. I σελ. 69.

¹⁰⁷ Στίς συναγωγές τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς Καισαρείας, τῆς Ἀντιοχείας καί Ρώμης εἶναι σχεδὸν βέβαιο κατὰ τὸν Dugmore (μν. ἔργ. σελ. 43-44) ὅτι γίνονταν Ἀκολουθία κάθε πρῶί καί τό ἑσπέρας.

¹⁰⁸ Ὅπ. παραπ. ὅπου διαβάζουμε: «*Καὶ ἐὰν θὰ ἦτο διδασκαλία τοῦ λόγου, ἅς προτιμᾷ ἕκαστος νὰ πηγαίνει ἐκεῖ... Διότι, ὅταν ἔχη προσευχηθῆ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας θὰ δύναται νὰ ἀποφεύγῃ πάντα τὰ κακὰ τῆς ἡμέρας ἐκείνης... Καὶ ἐὰν εἶναι ἡμέρα, καθ' ἣν δέν ὑπάρχει διδασκαλία τις, ἅς μελετᾷ ἕκαστος βιβλίον τι ἅγιον κατ' οἶκον*». Ὁ Dugmore (σελ. 45 θεωρεῖ, ὅτι ἡ τελευταία φράση φαίνεται νά ὑπαινίσσεται, ὅτι ἡ παράλειψη δημόσιας λατρείας καί διδασκαλίας κατὰ τό πρῶί ἀπετελοῦσε ἐξαίρεση τοῦ κανόνα.

188, Ἀποστ. Παράδ. XXXII,1 (Dix σελ. 58). Horner Stat. 44 σελ. 180.

¹⁰⁹ Ἀποστ. Παράδ. XXXII, 1 (Dix. σελ. 58)·Horner Stat. 44 σελ. 180.

τροφῆς γεύεσαι καὶ ἐὰν ἐγνώριζε, δὲν πιστεύει, ὅτι τοῦτο εἶναι ἐκεῖνος¹¹⁰ ὅστις λέγεται, ὅτι εἶναι». Ὁ μαθητὴς ὅμως τοῦ Τερτυλλιανοῦ, Κυπριανὸς μιλεῖ γιὰ ἱερεῖς οἱ ὅποιοι προσφέρουν κάθε μέρα θυσία στό Θεό¹¹¹, καθὼς καὶ γιὰ λαϊκούς πού κάθε μέρα πίνουν τὸ ποτήριο τοῦ Χριστοῦ¹¹².

3. Ἑσπερινός

Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἑσπερινὴν προσευχὴ γίνεται γι' αὐτὴ λόγος ἀπὸ πάρα πολὺ νωρίς, ὅμως δὲν ἐμφανίζεται στίς πιό παλιές μαρτυρίες, ὅτι εἶχε καθιερωθεῖ κάποια ἑσπερινὴ ὥρα γιὰ τὴν δημόσια λατρεία. Ἐτσι, ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοση ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸ ἑσπέρας, ἢ ὅποτε ἀποχωρήσει κάποιος γιὰ τὴν κατάκλιση πρέπει νὰ προσεύχεται¹¹³, ἀλλὰ ὅμως τίποτε περισσότερο ἀπὸ αὐτό. Ὁμοίως ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς θεωρεῖ ἀγία συνήθεια «πρὶν ὕπνου λαχεῖν εὐχαριστεῖν τῷ Θεῷ τῆς αὐτοῦ χάριτος καὶ φιλανθρωπίας ἀπολαύσαντας, ὡς καὶ ἐπὶ τὸν ὕπνον ἰέναι ἡμᾶς ἐνθέως»¹¹⁴, ἀλλὰ ἡ προτροπὴ του αὐτὴ καθὼς δὲν κάνει καμία νύξη γιὰ τὴν ἑσπερινὴ δημόσια λατρεία στό Ναό, εἶναι φανερό ὅτι ἀφορᾶ ἀποκλειστικά στίς ἰδιωτικὲς προσευχες τῶν Χριστιανῶν. Τό ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν προτροπὴ πού προανάφεραμε τοῦ Τερτυλλιανοῦ, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία οἱ πιστοὶ δίχως ἄλλο παράγγελμα, ὀφείλουν κατὰ τὴν

---

¹¹⁰ Ad uxorum II 5 M.L. 1,1408: “*Non sciet maritus, quid secreto ante omnem cibum gustes, et si sciverit omnem, non illum credit esse qui dicitur*”.

¹¹¹ Epist. 54, 3 M.L. 3, 884: “*Ut sacerdotes qui sacrificia Dei quotidie celebramus*”

¹¹² Epist. 56, 1M.L. 3, 360: Ἀναμφίβολα τὸ ποτήριον μόνον στό Ναό μποροῦσε νὰ ληφθεῖ.

¹¹³ Ὁπ. παραπ. XXXVI, 7. Dix. σελ. 65 Horner, Stat. 48, σελ. 183.

¹¹⁴ Παιδαγωγός B 4 Βεπ.7, 151.

εἴσοδο τοῦ φωτὸς καὶ κατὰ τὴν εἴσοδο τῆς νυκτὸς νὰ προσεύχωνται¹¹⁵.

Στὴν Ἀνατολή ρητές μαρτυρίες γιὰ τὴν ἑσπερινή λατρεία στό Ναό, κατὰ τὴν ὁποία λάμβανε χώρα καί ἡ τελετὴ τοῦ Λυχνικοῦ, ἔχουμε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ τετάρτου αἰῶνα. Περιγραφή τοῦ ἑσπερινοῦ αὐτοῦ ἔχουμε στὸ «Ὀδοιπορικὸν» τῆς Αἰθερίας πού ἐπισκέφθηκε τοὺς ἁγίους Τόπους μεταξὺ τῶν ἐτῶν 385-388 καὶ κάνει λόγο γιὰ τὴν Ἀκολουθία περὶ τὴν δεκάτη ὥρα (4.00 μ.μ.) τὴν ὁποία στὰ Ἱεροσόλυμα τὴν ὀνόμαζαν «Λυχνικὸν» («*Licinicon*») ἐνῶ στὴν Δύση τὴν ὀνόμαζαν «*Lucernarium*». Ἡ Αἰθερία μάλιστα προσθέτει ὅτι οἱ μονάζοντες καὶ οἱ παρθένες συναθροίζονταν κατὰ τὴν Ἀκολουθία αὐτὴ στὴν Βασιλική καὶ σέ ἄλλες ὥρες ἐπίσης. Τό πρωί πάντως καὶ τό ἑσπέρας συμμετεῖχε στίς Ἀκολουθίες αὐτές καὶ ὁ λαός¹¹⁶, κατὰ τὸν ἴδιο χρόνο πού κάνει λόγο καὶ ὁ Χρυσόστομος περὶ «*εὐχῶν ἑωθινῶν καὶ ἑσπερινῶν*»¹¹⁷. Ὅτι οἱ εὐχές αὐτές οἱ ἑσπερινές ἀναφέρονται σέ δημόσια λατρεία στό Ναό, φαίνεται καί ἀπὸ τό ὅτι γι' αὐτές κάνει λόγο στὰ ἐκκλησιάσματα τῶν πιστῶν, τὰ ὁποία ἤκουγαν κάθε μέρα ἐπιστολές «*ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἠκούσας καὶ ἀναγινωσκομένας*» καὶ μέ ἀφορμὴ τὰ ἀναγνώσματα αὐτὰ κήρυττε ὁ θεῖος αὐτός πατήρ¹¹⁸. Παράλληλα στὴ Δύση ὁ Αὐγουστίνος κάμει

---

¹¹⁵ De Orat, XXV P.L.1, 1300.

¹¹⁶ Etherie, Journal de voyage κεφ. 24. Ἔκδοσ. Helene Petre (Paris) 1948 σελ. 190.

¹¹⁷ Στὴν πρὸς Ἑβρ. Ὅμιλ. 14 S. 4 M. 63,116: «*Διὰ τοῦτο εὐχῆς ἡμῖν δεῖ μάλιστα ἑωθινῆς καὶ νυκτερινῆς*». Καὶ ὁμιλ. 22, 3 M. 63, 158: «*κἂν ἐν ταῖς ἑωθιναῖς, κἂν ἐν ταῖς ἑσπεριναῖς*».

¹¹⁸ Στὴν Β' Θεσσαλ. Ὅμιλ. 3, § 4 M 62, 485-486.

λόγο γιά τήν μητέρα του, ἡ ὁποία δύο φορές τήν ἡμέρα, πρωί καί ἀπόγευμα προσέρχονταν στό Ναὸ τοῦ Θεοῦ ἀνελλιπῶς¹¹⁹.

Γιά ποιό λόγο τώρα ὁ Ἑσπερινὸς ἢ τὸ Λυχνικὸ δὲν παρουσιάζεται νωρίτερα ὡς δημόσια λατρεία, ἀλλὰ μόνο ὡς ὥρα τῆς ἰδιωτικῆς προσευχῆς τῶν Χριστιανῶν, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ τὸ προσδιορίσει κάποιος. Μήπως, διότι στίς περιστάσεις ἐκεῖνες πού ἦταν δυσχερεῖς δὲν ἦταν εὔκολο, οὔτε ἐξαιτίας τῶν ὑπονοιῶν τῶν διωκτῶν τους οἱ πιστοὶ νὰ συνάξονται ἑσπερινές ὥρες: Ὁ Κυπριανὸς σέ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ὑπεστήριζαν, ὅτι ἡ θεία εὐχαριστία θὰ ἔπρεπε νὰ τελεῖται τὸ ἑσπέρας κατὰ τὸ παράδειγμα τὸ ὁποῖο μᾶς παρέδωσε τὸ μυστήριό σέ ἐμᾶς ὁ Κύριος, ἀπάντησε, ὅτι δὲν μποροῦσε ὅλος ὁ λαὸς νὰ συνάξεται, ὥστε τὸ μυστήριό νὰ τελεῖται παρουσία ὅλων τῶν ἀδελφῶν. Καὶ ναί, μὲν ὁ Κύριος παρέδωσε τὸ μυστήριό τὸ ἑσπέρας, ἀλλ' ἐορτάζουμε τὴν Ἀνάστασι Του τὸ πρωί¹²⁰. Ἡ μήπως ὀφείλεται στὸ ὅτι καὶ στό Ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου ἡ ἑσπερινὴ λατρεία καὶ θυσία ἀπὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου, μετατέθηκε στὸ δειλινὸ, δηλαδή στὴν ἐνάτη ὥρα, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο¹²¹ καὶ τὴν Μισνά, ἡ ὁποία ρητὰ ὀρίζει ὡς ὥρα τῆς ἑσπερινῆς θυσίας μισή ὥρα μετὰ τὴν ἐνάτη ὥρα¹²²; Θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθοῦμε αὐτό, ἐὰν καὶ ἡ πράξη τῶν Συναγωγῶν ἀκολουθοῦσε τὴν χρονικὴ μετατόπιση αὐτῆς, ὅποτε νὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσει κάποιος, ὅτι ἀτόνησε ἡ ὥρα τῆς ἑσπέρας ὡς ὥρα δημόσιας συνάξεως καὶ λατρείας. Ὁ Dugmore

---

¹¹⁹ Confess. V 9 (§ 17) M.L. 32, 714: “*Nullam diem praetermittentis oblationem ad altare tuum; bis in die, mane et vespere ad ecclesiam tuam sine ulla intermissione venientis*”.

¹²⁰ Epist. 63, 16. M.L. 4, 398.

¹²¹ Κατὰ Ἀπίωνος II, VIII § 105 καὶ IX § 119.

¹²² Pesahim V. 1.

ὅμως παρατηρεῖ¹²³ ὅτι ὁποιαδήποτε μεταβολή καὶ χρονική μετατόπιση καὶ ἂν γινόταν στό Ναό ἀναφορικά μέ τήν ὥρα τῆς ἑσπερινῆς θυσίας, ἡ Συναγωγή διατήρησε τήν ἀρχαία συνήθεια νά ἀπαγγέλλεται τὸ Shema κατὰ τὸν ὄρθρο καὶ τὴν δύση τοῦ ἡλίου.

4. Ὑῶρες

Ἐπὶ πλέον στήν Συναγωγή ὥρα προσευχῆς ἦταν καὶ τὸ μεσημέρι, ἡ ὁποία ὅμως ἀργότερα μετετοπίστηκε στό δειλινό. Καὶ καθὼς βεβαιώνει ὁ Dugmore¹²⁴ κατὰ τὸ πρωῖ ἀπαγγελλόνταν ὁ Δεκάλογος καὶ τὸ Shema μέ τίς δύο εὐλογίες πού τὸ συνόδευαν δηλαδή τοῦ Yotzer καί τῆς Ahabah, ἐπισυνάπτονταν μάλιστα οἱ λοιπές εὐλογίες, οἱ γνωστές μέ τὰ ὀνόματα Amidah ἢ Tefillah Shemoneh Esreh τὸ μεσημέρι ἢ τὸ δειλινὸ ἀπαγγέλλονταν μόνον τὸ Amidah, ἐνῶ τὸ ἑσπέρας ἐπανελαμβάνονταν ἡ ἀκολουθία τῆς πρωῖνοῦ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι πρωῖμώτατες μαρτυρίες, πού ἀναφέρονται ἀναφερόμεναι στήν πράξη τῶν ἰδιωτικῶν προσευχῶν τῶν Χριστιανῶν, καθορίζουν σέ τρεῖς τίς καθημερινές ὥρες τῶν προσευχῶν. Αὐτό δὲν μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ σέ ἀπλή σύμπτωση πρὸς τὴν ἰουδαϊκὴ συνήθεια. Ἔτσι, λοιπόν, ἤδη στή Διδαχὴ ἀπαντοῦμε τὴν προτροπή, ὅπως οἱ χριστιανοὶ «*τρὶς τῆς ἡμέρας προσεύχονται*»¹²⁵, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν Κυριακὴ προσευχή. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ γενικὴ αὐτὴ προτροπὴ δὲν παρέχει κανένα ἔρεισμα, γιὰ νά ταυτίσουμε τίς τρεῖς ὥρες πού ὀρίζει πρὸς τίς κατὰ τὴν συνήθεια τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὴν πράξη τῆς Συναγωγῆς ὥρες προσευχῆς, δηλαδή τὸ πρωῖ, τὸ μεσημέρι καὶ τὸ ἑσπέρας. Ἔχουμε

---

¹²³ Ὁπ. παραπ. σελ. 63.

¹²⁴ Ὁπ. παραπ. σελ. 64.

¹²⁵ Κεφ. θ' § 3 Βεπ. 2, 218.

ὅμως ἄλλη μαρτυρία, λίγο πιά μεταγενέστερη, τοῦ Ὡριγένους, ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος στήν ἕκτη ὥρα, κατά τήν ὁποία προσευχόμενος ὁ Πέτρος εἶδε τὸ ἐξ οὐρανοῦ «*καθιέμενον σκεῦος*»¹²⁶, καθὼς καὶ στοὺς λόγους τοῦ Δαβὶδ «*τὸ πρωῖ παραστήσομαί σοι*» καὶ «*ἔπαρσις τῶν χειρῶν μου θυσία ἔσπερινή*»¹²⁷ ὑποδηλώνει, ὅτι «*πρωΐας καὶ νυκτὸς καὶ μεσημβρίας*» συνήθιζαν οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ νὰ προσεύχωνται. Οἱ ὄρες αὐτές δύσκολα θὰ ἀρνοῦνταν κάποιος, ὅτι ὁρίσθηκαν ὡς παράλληλοι τῶν ὡρῶν τῆς προσευχῆς στίς Συναγωγές καὶ ὅτι οἱ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοί, πού ἀποτελέσαν καὶ τοὺς πρώτους πυρῆνες τῶν κατά τόπους Ἐκκλησιῶν, ἔχοντας τὴν συνήθεια αὐτή καὶ πρὶν τὴν ἐπιστροφή τους στήν Ἐκκλησία, συντέλεσαν, ὥστε καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν νὰ ἐπικρατήσῃ αὐτή ἀπὸ πολύ νωρίς.

5. Ἀπὸ πάρα πολύ νωρίς ὅμως μαρτυρεῖται γιὰ τοὺς χριστιανούς, ὅτι ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω τριῶν ὡρῶν προσεύχονταν καὶ σὲ ἄλλες ὄρες τῆς ἡμέρας. Ἦδη στήν Ἀποστολική Παράδοση¹²⁸ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑωθινή καὶ ἔσπερινή, ὁρίζονται καὶ τρεῖς ἀκόμη ὄρες προσευχῆς, δηλαδή ἡ τρίτη ὥρα, διότι κατ' αὐτὴν ἐφάνη ὁ Κύριος καθηλωμένος ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ· ἡ ἐνάτη ὥρα, διότι κατ' αὐτὴν ἐνύγη ἡ πλευρὰ τοῦ Κυρίου· ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ μεσονύκτιο, «*διότι οἱ παραδώσαντες τοῦτο εἰς ἡμᾶς πρεσβύτεροι, οὕτως ἐδίδαξαν ἡμᾶς, ὅτι κατ' αὐτὴν τὴν ὥραν πᾶν κτίσμα ἡσυχάζει κατὰ τινὰ στιγμήν, ἵνα, ἀννυμνήσῃ τὸν Κύριον*».¹²⁹ Ὁμοίως καὶ στίς Ἀποστολικές Διαταγές ἀναγινώσκειται ἡ παραίνεση: «*Εὐχὰς ἐπιτελεῖτε ὀρθρου*

---

¹²⁶ Πραξ. ι'3 καὶ ἐξῆς.

¹²⁷ Ψαλμ. ε'4, ρμ' 2.

¹²⁸ XXXVI Dix. σελ. 62-65.

¹²⁹ E. Hauler ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 120.

καὶ τρίτη ὥρα καὶ ἕκτη καὶ ἐνάτη καὶ ἐσπέρα καὶ ἀλεκτροφωνία»¹³⁰. Ἐξηγεῖται δὲ καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο κατὰ τίς ὥρες αὐτές οἱ πιστοὶ πρέπει νὰ προσεύχονται. Καί γιὰ μὲν τὸν Ὅρθρον πρὸς εὐχαριστία τοῦ Κυρίου πού παράγει τὴ νύκτα καὶ φέρνει τὴν ἡμέρα· γιὰ τὴν τρίτη ὥρα, διότι κατ' αὐτὴν ἔλαβε τὴν ἀπόφαση ὁ Πιλᾶτος περὶ σταυρώσεως τοῦ Κυρίου μας· καί γιὰ τὴν ἕκτη, διότι κατ' αὐτὴν σταυρώθηκε ὁ Κύριός μας· καί γιὰ τὴν ἐνάτην, διότι «πάντα κεκίνητο τοῦ δεσπότη σταυρουμένου» «μὴ φέροντα τοῦ Κυρίου τὴν ὕβριν» κατὰ τὴν ἐσπέραν πρὸς εὐχαριστίαν τοῦ δόντος ἡμῖν ἀνάπαυσιν τῶν μεθήμερινῶν κόπων· καὶ κατὰ τὴν ἀλεκτροφωνίαν «διὰ τὸ τὴν ὥραν εὐαγγελίζεσθαι τὴν παρουσίαν τῆς ἡμέρας εἰς ἐργασίαν τῶν τοῦ φωτὸς ἔργων». Καὶ ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου τίς ἴδιες ὥρες προσευχῆς ὀρίζει γιὰ προσευχή, προσθέτοντας στίς παραπάνω ἕξι καὶ αὐτὴ τοῦ μεσονυκτίου, δηλαδή ἀριθμώντας σὶ σύνολο ἑπτὰ ὥρες προσευχῆς¹³¹. Καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς συστήνει πέντε φορές τὴν ἡμέρα νὰ προσεύχεται ὁ χριστιανὸς, προσθέτοντας στίς τακτικὲς ὥρες τῆς προσευχῆς, δηλαδή τὸ πρωί, τὴ νύκτα, τὴν τρίτη, ἕκτη καὶ τὴν ἐνάτη¹³², ὅπως καὶ ὁ Κυπριανός¹³³.

6. Ἀλλά, ἐὰν ἔχουμε στή διάθεσή μας τόσες ἐκκλησιαστικὲς μαρτυρίες ἀπὸ διαφορετικὲς προελεύσεις πού νὰ συμφωνοῦν μεταξὺ τους σχετικὰ μὲ τὴν αὔξηση τῶν ὡρῶν προσευχῆς, δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι στήν κοινὴ χριστιανικὴ λατρεία εἶχαν ἤδη καθιερωθεῖ οἱ Ἀκολουθίαι τῶν Ὁρῶν καὶ τοῦ Μεσονυκτικοῦ πού

¹³⁰ Ἀποστ. Διατ. Η 34 Βεπ. 2, 165.

¹³¹ I.E. Rahmani ἔκδοσις σελ. 145

¹³² De Orat. XXV M.L.1, 1300.

¹³³ De Orat. Dom. XXXIV, XXXV M.L. 4, 559,560.

εἰσήχθησαν στό κοσμικό Τυπικό κατ' ἐπίδρασιν τῆς μοναχικῆς πράξης. Ὅτι οἱ μαρτυρίες δὲν ἀναφέρονται παρὰ σέ ἰδιωτικές προσευχές προσώπων ἀφιερωμένων καὶ ἀσκητικῶς διαβιούντων, τό ἀντιλαμβανόμεσθε καί ἀπό κάποιες μαρτυρίες τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, πού ἀντιπαραβάλλει «τὸν γνωστικόν», πού «παρ' ὄλον εὐχεται τὸν βίον δι' εὐχῆς συνεῖναι σπεύδων τῷ Θεῷ», μέ ἄλλους «τινάς» οἱ ὁποῖοι «καὶ ὥρας τακτὰς ἀπονέμουσιν εὐχῆ, ὡς τρίτην φέρε καὶ ἕκτην καὶ ἐνάτην». Ἀπό τίς τρεῖς αὐτές ὥρες διακρίνει ὁ Κλήμης τίς «πρὸς τὴν ἑσθινὴν ἀνατολὴν εὐχὰς» καὶ τὴν «ὡς θυμίαμα ἐνώπιον» τοῦ Θεοῦ κατευθυνόμενη «θυσίαν ἐσπερινήν»¹³⁴. Στούς λόγους αὐτοῦς τοῦ Κλήμεντος ὑπάρχει πρόδηλα ἀπώτατος ὑπαινιγμός, ὅτι οἱ ὥρες τρίτη, ἕκτη καὶ ἐνάτη ἦταν ὥρες κοινῆς λατρείας στό Ναό. Ὅτι ἀρχικά οἱ ὥρες αὐτές καθιερώθηκαν καὶ τηροῦνταν μεταξύ τῶν ἀσκητῶν καὶ τῶν μοναχῶν ὡς ὥρες προσευχῆς, σέ καιροῦς πού οἱ χριστιανοί δὲν διέθεταν ὀρισμένη τυπική λατρεία, φαίνεται καθαρά καί ἀπό τίς ὁδηγίες τοῦ Μ. Βασιλείου, πού παρέχει στοὺς ἀσκητές τῶν ἀδελφοτήτων πού ἴδρυσε ὁ ἴδιος, καί ἀπό τίς ὁποῖες τέθηκε τό ἐρώτημα «ποῖοι καιροὶ τῆς προσευχῆς ἐπιτήδειοι»¹³⁵, ἀλλά καί ἀπό μία περιγραφή τοῦ θείου Χρυσοστόμου πρὸς ἓνα ἀκροατήριον στήν πόλη του πού περιγράφει τὴν ζωὴ τῶν μοναχῶν στά μοναστήρια γιὰ τὴν προσευχή τους¹³⁶. Καὶ ὁ μέγας Βασίλειος συνιστᾷ, οἱ ἀσκητές νά ἀκολουθοῦν «ταῖς παρὰ τῶν ἀγίων τετυπωμέναις εἰς προσευχὴν ὥραις» καί νά συμμορφώνονται μέ τό παράδειγμα τοῦ Δαβὶδ πού λέει «Μεσονύκτιον ἐξηγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι

¹³⁴ Στρομ. Ζ' 7. Βεπ. 8, 263,265.

¹³⁵ Ὅροι κατὰ πλάτος, ἐρωτ. λζ' καὶ Λόγος ἀσκητικὸς Α § 4 Μ. 31, 1013-1015 καὶ 877.

¹³⁶ Στὴν Α' Τιμόθ. ὁμιλ. 14, 4 Μ. 62,576.

ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου» καὶ ἄλλοῦ «Ἐσπέρας καὶ πρωΐ καὶ μεσημβρίας»¹³⁷. Ἐκτὸς ἀπὸ τῆς τέσσερις αὐτῆς ὥρες πρέπει «πάλιν κατὰ τὴν τρίτην ὥραν εἰς τὴν προσευχὴν ἀνίστασθαι καὶ ἐπισυνάγειν τὴν ἀδελφότητα ὑπομνησθέντας τῆς τοῦ Πνεύματος δωρεᾶς τῆς κατὰ τὴν τρίτην ὥραν τοῖς ἀποστόλοις δεδομένης». «Ἡ δὲ ἐνάτη τοῦ δεσποτικοῦ πάθους ἐστὶ μνημόσυνον, τοῦ ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας γενομένου». Ὅσες ὥρες ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ εἶναι ἕξι. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Μέγα Βασίλειο «ἐπειδὴ φησὶν ὁ Δαβὶδ ὅτι «Ἐπτάκις τῆς ἡμέρας ἤνεσά σε», οἱ δὲ μνημονευθέντες καιροὶ τῆς προσευχῆς οὐ πληροῦσι τὴν ἑβδομάδα τῶν προσευχῶν», γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ συνιστᾶ ἢ μεσημβρινὴ προσευχὴ νὰ χωριστεῖ σὲ δύο, «καὶ τὴν μὲν πρὸ τοῦ προσενέγκασθαι τὴν τροφήν, τὴν δὲ μετὰ τὸ προσενέγκασθαι» νὰ ἀπευθύνουν, «ὥστε γενέσθαι καὶ ἡμῖν ἐν τύπῳ τὸ ἐπτάκις τῆς ἡμέρας αἰνεῖν τὸν Θεόν». Ὁ δὲ θεῖος Χρυσόστομος ἀπαριθμώντας τῆς ὥρες αὐτῆς τῆς προσευχῆς πού τηροῦνται ἀπὸ ὅσους διαβιοῦν στὰ μοναστήρια παρατηρεῖ μεταξὺ ἄλλων, ὅτι, οἱ μοναχοὶ κατὰ τὸ μεσονύκτιο «μετὰ τῶν ἀγγέλων ἄδουσιν» «ἡμῶν χασμωμένων, ρεγχόντων ἢ καὶ ὑπτίως ἀπλῶς κειμένων». «Ἡμέρας δὲ γενομένης ἡμῶν ἕκαστος» ἀσχολεῖται μὲ τῆς ἐργασίας του. «Ἐκεῖνοι δὲ πάλιν, εὐχὰς ἐωθινὰς ἐπιτελοῦσι καὶ ὕμνους» καὶ «τρίτην, ἔτη καὶ ἐνάτην καὶ τὰς ἐσπερινὰς εὐχὰς ἐπιτελοῦσιν». «Οἱ μὲν οὖν κοσμικοὶ καὶ τὴν ἡμέραν καθεύδουσιν ἐκεῖνοι δὲ καὶ τὴν νύκτα γρηγοροῦσιν». Τὴν σαφῆ αὐτὴ διάκριση τοῦ θεοῦ Χρυσόστομου μεταξὺ τῆς πρακτικῆς τῆς προσευχῆς μεταξὺ τῶν μοναχῶν καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν λαϊκῶν στίς πόλεις ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ ὁ Ἱερώνυμος γράφοντας πρὸς τὴν παρθένο Εὐστόχιον, ὅτι ὅπως ὅλοι γνωρίζουν οἱ προσευχῆς, πρέπει νὰ γίνονται κατὰ τῆς ὥρες τρίτη, ἕκτη, καὶ

---

¹³⁷ Ψαλμ. ριθ' 62 καὶ νδ' 18.

ένάτη, κατὰ τὸν Ὅρθρο καὶ κατὰ τὸ ἑσπέρας¹³⁸. Σὲ ἄλλες ἐπιστολές προσθέτει καὶ τὴν ἀνάγνωσι τῶν Ψαλμῶν κατὰ τὸ μεσονύκτιο¹³⁹ καὶ προσθέτει ἄλλοῦ ἀξιοσημείωτα ὅτι μόνο κατὰ Κυριακὴ προσέρχονταν στό Ναὸ¹⁴⁰.

7. Συμπέρασμα

Τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ἐκτενὴ διαπραγμάτευση καταλήγουμε, εἶναι ὅτι οἱ ἀρχέγονες Ἀκολουθίες τοῦ Ὅρθρου καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς χριστιανικῆς λατρείας κληροδοτήθηκαν στὴν Ἐκκλησία σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχικοὺς πυρῆνες ἀπὸ τὴν Συναγωγὴ, ὅπως καὶ ὁ Batiffol, ἀνεγνώρισε¹⁴¹. Οἱ Ἀκολουθίες αὐτές ἀρχικά συνίσταντο σὲ ψαλμωδία καὶ εὐχές κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ὅπως παλαιότατα ἡ Διδαχὴ παραγγέλλει προβάλλοντας τὴν προσευχὴ αὐτὴ καὶ διατάσσοντας «*τρὶς τῆς ἡμέρας οὕτως προσευχώμεθα*»¹⁴², μετέπειτα ὁ συγγραφέας τοῦ De Sacramentis σαφέστερα καὶ πιὸ ἐξειδικευμένα ἐξηγεῖ¹⁴³ ὅτι ἐξελίχθηκαν βαθμιαία, προσλαμβάνοντας τὴ μορφὴ, τὴν ὁποία ἔπειτα παρουσιάζουν, ὅταν ἐνσωματώθηκαν στὸ Τυπικὸ τῶν μονῶν καὶ τῶν ἀσκητῶν στίς πόλεις. Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ στίς Ὡρες καὶ στίς Ἀκολουθίες τοῦ Ἀποδείπνου καὶ τοῦ Μεσονυκτικοῦ, αὐτές κατὰ τὴν παρατήρησι τοῦ Dugmore¹⁴⁴ πού βασίζεται στίς πηγές, δέν ἔχουν καμία σχέση μὲ τὴν λειτουργία τῆς Συναγωγῆς, ἐφόσον αὐτές

---

¹³⁸ Epist. XXII 37M.L.421.

¹³⁹ Epist. CXXX 15 καὶ Epist. CVII 9 M.L. 22, 1119, 875

¹⁴⁰ Epist. CVIII 20 M.L. 22, 896.

¹⁴¹ Batiffol, History of the Roman Breviary (Engl. Trad. 1912) σελ. 3-4.

¹⁴² Κεφ. VIII § 2-3 Βεπ. 2, 218.

¹⁴³ De Sacr. VI, 5, 22. M.L. 16, 479.

¹⁴⁴ Ὁπ. παραπ. σελ. 70.

ἀνεγινώσκονταν σέ ἄλλες ὥρες τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύκτας. Κατ' αὐτές τίς Ἀκολουθίες γινόνταν χρήση τοῦ Ψαλτηρίου, κοινοῦ βιβλίου λατρείας τῆς Συναγωγῆς καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἔλειπαν ὅμως ἀπό τόν ἀρχικό πυρήνα τῶν Ἀκολουθιῶν αὐτῶν τόσο τὰ ἀναγνώσματα ἀπό τήν Γραφή, ὅσον καὶ ἡ ἀνάπτυξή τους, τά ὁποῖα ἀπετελοῦσαν οὐσιώδη χαρακτηριστικά τῆς λατρείας τῆς Συναγωγῆς.

Οἱ Ὁρες, λέγει ὁ Dugmore, ἦταν προῖον λατρείας ἀνθρώπων πού ἀναχώρησαν ἀπό τόν κόσμον καὶ ἀπομονώθηκαν, προκειμένου νά ἀφοσιωθοῦν ἐξ ὀλοκλήρου στό Θεό. Ἀπεναντίας ἡ Συναγωγή προῆλθε ἀπό τήν ἀνάγκη νά κοιμισθεῖ ἡ θρησκεία στίς μάξες. Συνεπῶς, καὶ ἡ λειτουργία της διεμορφώθηκε κατὰ τίς ἀνάγκες τῆς ὁμαδικῆς λατρείας. Ἀπό ἐκεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία στήν κοινή λατρεία της προσέλαβε ἀπό τήν λατρεία τῆς Συναγωγῆς ὅσα κοινωνικά στοιχεῖα μποροῦσαν νά προσαρμοσθοῦν στήν δική της λατρεία σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς Νέας Ἀποκαλύψεως τοῦ θεοῦ ἀπό τό νέο Ἰσραήλ καὶ τῆς χάριτος τά ὁποῖα εἶχαν ἀπό τήν πείρα τοῦ παλαιοῦ Ἰσραήλ ἀποδειχθεῖ χρήσιμα μέσα γιά τήν διδασκαλία καὶ οἰκοδομή τοῦ λαοῦ, παρόλο πού αὐτά παρεμερίσθησαν ἀπό τίς Ἀκολουθίες τῶν ἀσκητικῶν ὁμίλων, τῶν ὁποίων ὀλόκληρη ἡ ζωὴ ἦταν ἀφιερωμένη στή μελέτη καὶ τήν πνευματική θεωρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

1. Ἡ χριστιανικὴ λατρεία τελειότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη.

Ὁ Χριστιανισμὸς, ὄντας ὁ ἀνεκτίμητος καρπὸς ὑπερβατικῆς θείας Ἀποκαλύψεως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ υἱοθετήσῃ ἄλλες μορφές λατρείας παρὰ μόνο ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες προσαρμόζονταν στὸν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα τοῦ ὡς θρησκείας μονοθεϊστικῆς, προορισμένης νὰ ἐπεκταθεῖ σ' ὅλο τὸν κόσμον. Τὸ ὅτι βεβαίως ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ὑψιστὴ καὶ τελειότερη ἀπὸ ὅλες, ἀνάμεσα στὶς διάφορες θρησκείες τοῦ κόσμου ἔγινε παραδεκτὸ καὶ ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνται τὴν προέλευσίν του ἀπὸ θεῖα ἀποκάλυψη ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς του. Ἀλλὰ γιὰ ἐμᾶς πού πιστεύουμε στὴν θεότητα τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, πού ὑπῆρξε ἰδρυτὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ὠραιότερη καὶ περισσότερο ἐξελιγμένη ἀνάμεσα στὶς ἄλλες, στὴν ὁποία πετώντας ὁδηγήθηκαν σιμῆνη ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλὰ ὀφείλεται στὴν ἰδιαίτερη θεῖα καὶ μυστηριώδη Ἀποκάλυψη, ἡ ὁποία ἀποβλέπει στὴν ἀπολύτρωση τοῦ ἐκπεσόντος ἀνθρώπου καὶ στὴν ὑπερφυσικὴ δημιουργία τῆς ἐν Χριστῷ καινῆς κτίσεως. Ὡς τέτοια, λοιπὸν, θρησκεία ὁ Χριστιανισμὸς ἐπόμενο ἦταν νὰ παρουσιάσῃ καὶ λατρεία τελειότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη, καὶ καθαρὴ ἀπὸ κάθε παχυλὸ καὶ κατώτερο στοιχεῖο, καὶ νὰ ἐκφράζῃ καὶ νὰ ἐνσωματώνῃ τὸ ἀνώτερο καὶ πνευματικὸ περιεχόμενον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως πού βρῖσκεται σ' αὐτόν καὶ ἀνυψώνει τὸν λάτρη του πρὸς τὸν Θεό, ὅσο καμίας ἄλλη. Προκειμένου μάλιστα νὰ καθορίσουμε πρὸς σαφεῖς τοὺς χαρακτῆρες, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς λατρείας πού ἀνέδειξε ὁ Χριστιανισμὸς, θὰ ἔπρεπε νὰ συγκρίνομε αὐτή, ὄχι μὲ

τίς λατρευτικές μορφές τῶν μὴ μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, πού μοιάζουν τόσο παχυλές, ἀλλὰ μέ τήν λατρεία πού προήλθε ἐξ Ἀποκαλύψεως καὶ λειτούργησε προπαρασκευαστικά γιά τήν τέλεια Ἀποκάλυψη στήν μονοθεϊστική θρησκεία τοῦ Ἰσραήλ.

2. Οἱ ἑορτές τοῦ νέου Ἰσραήλ συγκρινόμενες μέ τίς ἑορτές τοῦ παλαιοῦ Ἰσραήλ.

Εἶναι φανερή ἡ διαφορά ὡς πρός τὸ περιεχόμενο καὶ τήν σημασία τῶν ἑορτῶν αὐτῶν, ὅπως τελοῦνταν καὶ ἑορτάζονταν στόν παλαιό Ἰσραήλ, καὶ ὅπως ἀνακαινισμένες καὶ ἀναμορφωμένες παρελήφθηκαν ἀπὸ τό νέο Ἰσραήλ τῆς χάριτος. Τὸ Πάσχα γιά τόν παλαιό Ἰσραήλ ἦταν καθαρά ἐθνική ἑορτή, κατὰ τήν ὁποία ἐκεῖνος θυμόταν μέ εὐγνωμοσύνη τήν ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ μέ ἐξαιρετική προστασία γιά τήν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τήν σκληρή δουλεία τοῦ Φαραώ, στήν Αἴγυπτο.

Τὸ *Πάσχα* στό νέο Ἰσραήλ ἔγινε ἑορτὴ καθολική, ἐνδιαφέρει ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος, τὸ ὁποῖο διὰ τῆς θυσίας τοῦ ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ λυτρώθηκε ἀπὸ τήν ἐξουσία τοῦ σκότους καὶ ἐπανῆλθε στήν βασιλεία τοῦ φωτός. *Πάσχα*. Λέξη ἐβραϊκὴ (Πασάχ) πού μεταφραζόμενη σημαίνει ὑπέρβαση ἢ διαβατήριο. Ἡ λέξη κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα (Ο΄) ὀνομάζεται Φασέκ¹⁴⁵ καὶ κατὰ τόν Ἰώσηπο Φάσκα¹⁴⁶. Πάσχα καλοῦνταν α΄. ἡ ἐτήσια σφαγὴ τοῦ ἀρνιοῦ κατὰ τήν 14ην τοῦ μήνα Νισάν, ἡ ὁποία καὶ καλεῖται καὶ τό Πάσχα τοῦ ἀρνίου, β΄. ἡ γιορτὴ τῆς 15 τοῦ μήνα Νισάν, ἡ ἑορτὴ τοῦ Πάσχα¹⁴⁷

---

¹⁴⁵ Βλ. Β΄ Χρον. ἢ Παραλειπομένων λ΄, 15 καὶ λε΄, 1-11.

¹⁴⁶ Ἀρχαιολογία Λόγος ΙΕ΄, κεφ. α΄, 4.

¹⁴⁷ Δευτ. ιστ΄, 2. Ἀριθμ. κη΄, 16, 17.

καί γ'. ολόκληρη έορτή τής 14 έως 21 τοῦ μήνα Νισάν¹⁴⁸ ἢ ἡ έορτή τῶν Ἀζύμων. Ἦταν καί αὐτή μεγάλη έορτή στούς Ἰουδαίους¹⁴⁹. Αὐτή έορταζόταν σέ ανάμνηση τής ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑβραίων ἀπό τή δουλεία τῶν Αἰγυπτίων κατά τόν χρόνο πού τά πρωτότοκα τῶν Αἰγυπτίων κατασφαγιάσθηκαν ἀπό Ἄγγελο Κυρίου. Αὐτός κατά διαταγή τοῦ Θεοῦ βλέποντας τό αἷμα τοῦ ἀρνίου πού οἱ Ἑβραῖοι κατ' έντολή τοῦ Θεοῦ ἄλειψαν τούς παραστάτες τῶν σπιτιῶν τους, δέν εἰσερχόνταν σ' αὐτά γιά νά σφαγιάσει τά τέκνα τους. Ἡ γιορτή αὐτή ἦταν α'. Μνημόσυνο τής ἀπελευθερώσεως ἀπό τήν Αἰγυπτιακή δουλεία, β'. τύπος τής θυσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς ἀπελευθέρωση τής ἀνθρωπότητας ἀπό τή δουλεία τοῦ Σατανᾶ καί τῶν δεσμῶν τοῦ θανάτου. Ἡ γιορτή αὐτή διαρκοῦσε έπτά ολόκληρες μέρες, δηλαδή ἀπό τήν 14 τοῦ μήνα Ἀβίβ ἢ Νισάν (Ἀπριλίου) μέχρι καί τήν 21. Ὀνομάζονταν καί γιορτή τῶν Ἀζύμων γιατί ὅλες τίς ἡμέρες αὐτές οἱ Ἑβραῖοι ἔτρωγαν ἄζυμα¹⁵⁰. Ἐπειδή ἡ 14 ἦταν ἡμέρα θυσίας καί ἀπομακρύνσεως ἀπό τά σπίτια τους κάθε ἄζυμου, συμπεριλαμβανόνταν καί αὐτή στίς έορτάσιμες ἡμέρες, πού ἀριθμοῦνταν κατά τό ἔθιμο μέ τήν έορτή τῶν Ἀζύμων. Ὁ Ἰώσηπος ἀναφέρει : «έορτή τῶν ἄζύμων ἐφ' ἡμέρας ὀκτώ τήν τῶν ἄζύμων λεγομένην»¹⁵¹. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τή δεκάτη τοῦ μηνός κάθε οἰκογενειάρχης ἔπαιρνε ἀρνίο ἢ ἐρίφιο¹⁵² πού θυσίαζε τήν 14ην ένώπιον τοῦ θυσιαστηρίου¹⁵³, μεταξύ τοῦ πρώτου καί τοῦ δεύτερου ἀπογεύματος δηλαδή τής ἕκτης καί ένάτης ὥρας μ.μ.¹⁵⁴ καί κατά τήν

---

¹⁴⁸ Λουκᾶ κβ', 1

¹⁴⁹ Ἐξόδου ιβ'.

¹⁵⁰ Ἐξόδου ιβ', 18. Λευϊτικοῦ κγ', 6.

¹⁵¹ Ἰουδαϊκή Ἀρχ. Β, β', 1.

¹⁵² Ἐξόδου ιβ', 1-6.

¹⁵³ Δευτερο. ιστ', 2, 5, 6

¹⁵⁴ Ματθαίου κζ', 45.

δική μας ώρα τήν τρίτη και έκτη ώρα μ.μ. Τό άρνίο τό προσκόμιζαν μέ περασμένο ξύλο κατά μήκος του και ένα άλλο ξύλο κάθετο στό στήθος του, κατά τέτοιο τρόπο ώστε τά ξύλα νά σχηματίζουν σταυρό. Τό προσκόμιζαν μέ προσοχή ώστε νά μήν έχει κανένα όστό του σπασμένο. Για νά έννοήσουμε τήν τελετή αύτή πρέπει νά άφηγηθοϋμε τά γεγονότα της. Οί Ίουδαίοι κάθονταν σέ συμπόσιο, έπιναν στήν άρχή οίνο κεκραμένο μέ νερό και στό ποτήριο αυτό άναπεμπόνταν εϋχή από τόν συμποσίαρχο. Αυτό καλοϋνταν τό πρώτο ποτήριο. Μετά γινόταν τό πλύσιμο τών χειρών τους και προσφερόνταν σύντομη εϋχαριστία στό Θεό. Στο τραπέζι ύπήρχαν οί πικραλίδες, τά άζυμα, τό βάμμα και τό όπτόν άρνίο. Μετά τό πλύσιμο τών χειρών έτρωγαν χόρτα και άνέπεμπαν και άλλη προσευχή. Μετά αφαιροϋσαν τά φαγητά από τό τραπέζι, ώστε νά διαγείρουν τήν περιέργεια τών παιδιών και νά δοθει άφορμή για τήν έξιστόρηση τοϋ σκοποϋ τοϋ συμποσίου της έορτής¹⁵⁵. Ύστερα όταν τά τρόφιμα τίθονταν εκ νέου στό τραπέζι ό συμποσιάρχης έλεγε: «*θυσία τό Πάσχα τοϋτο Κυρίω, ό έσκέπασε τούς οίκους τών υίων Ισραήλ εν Αιγύπτω, ήνίκα έπάταξε τούς Αιγυπτίους, τούς δέ οίκους ήμών έρύσατο*» και κατά παράφραση αυτοϋ : «*τοϋτο είναι τό Πάσχα, τό όποιον τρώγομεν διότι ό Κύριος διέβη τά οικίας τών πατέρων ήμών εν Αιγύπτω*»¹⁵⁶. Μετά τό τέλος τοϋ λόγου του ό συμποσιάρχης έπαιρνε τά χόρτα, τά άζυμα και τά λοιπά και έξηγοϋσε τό σκοπό και τήν σημασία καθενός από αυτά. Τά πικρά χόρτα σήμαιναν τήν πικρία της Αιγυπτιακής δουλείας, τό δέ άζυμο τήν αιφνίδια άπελευθέρωσή τους. Μετά άπήγγειλε τούς ριγ', ή ριβ' και ριδ', ή ριγ' Ψαλμούς και άνέπεμπε σύντομη εϋχή μέ τούς

---

¹⁵⁵ Ήξόδου ιβ', 26, 27.

¹⁵⁶ Ήξόδου ιβ', 27.

συγκαθήμενους, ἔπινε ἓνα ποτήρι κρασί πού ὀνομαζόνταν δεύτερο ποτήρι. Μετά ἔπλεναν καί πάλι τά χέρια τους καί ἔτρωγαν τό ἄρνι μέ εὐσχημο τρόπο. Καί ἀφοῦ ἔπλεναν τά χέρια τους μετά τόν δεῖπνο ἔπιναν τό τρίτο ποτήρι κρασιοῦ πού ὀνομαζόνταν ποτήρι τῆς εὐλογίας¹⁵⁷, τό ὁποῖο εἶναι τό ποτήρι μέ τό ὁποῖο συνέστησε ὁ Κύριός μας τό δεῖπνο. Ὑπῆρχε καί ἄλλο ποτήρι πού ὀνομάζονταν Χαλλίλ ἐπί τοῦ ὁποίου ἀπήγγελλαν τούς Ψαλμούς ριε΄, ριστ΄, ριζ΄, ριη΄, ἢ κατά τούς ἑβδομήκοντα ριδ΄, ριε΄, ριστ΄, ριζ΄, ὅπου καί ὁ Σωτήρας μας ἔψαλε μετά τό δεῖπνο τόν ὕμνο. Ὅλα αὐτά ἦταν τύποι πού ἀκριβῶς ἐφαρμόσθηκαν κατά τόν θάνατο τοῦ Ἄρνιου, τοῦ αἵροντος τήν ἁμαρτία τοῦ κόσμου¹⁵⁸. Τό ἄρνιό τῆς τραπέζης τῶν Ἑβραίων ἔπρεπε νά φαγωθεῖ πρῖν τό πρωί. Ἐάν δέ ἡ οἰκογένεια ἦταν ὀλιγομελής, μποροῦσαν τότε δύο οἰκογένειες νά συμφάγουν, τά μέλη τῶν ὁποίων ἔπρεπε νά ἦταν ζωσμένοι καί νά φοροῦν ὑποδήματα στά πόδια τους καί νά ἔχουν ράβδο στά χέρια τους, ὅπως σέ ὁδοιπορία¹⁵⁹. Ὁ Κύριός μας φαίνεται νά γιόρτασε τό Πάσχα τήν Πέμπτη ἡμέρα δηλαδή μία πρό τῆς ὀρισμένης ἡμέρας, τήν ὁποία ὀνομάζει ὁ Ματθαῖος πρώτη τῶν ἄζύμων¹⁶⁰. «*Πρώτην δέ τῶν Ἀζύμων*», λέγει ὁ Εὐθύμιος «*τήν πρό τοῦ Πάσχα φασίν ἡμέραν, τήν τρισκαιδεκάτην (13 Νισάν) μέν τοῦ μηνός, πέμπτην δέ τῆς ἑβδομάδος· πρώτην ταύτην τῶν ἀζύμων καλέσαντες ὡς προλαμβάνοντες τά ἄζυμα τοῦ Πάσχα*». Ὁ Κύριός μας ἄρα ἄφαγε τό Πάσχα μέ τούς Μαθητές Του τήν Πέμπτη μεταξύ τῆς 3 καί 9 μ.μ. σύμφωνα μέ τίς δικές μας ὥρες¹⁶¹. «*Προέλαβε μέν τόν καιρόν ἡμέρα*

---

¹⁵⁷ Α΄ Κορινθίους ι΄, 16.

¹⁵⁸ Ἰωάννου ιθ΄, 36 καί Α΄ πρὸς Κορινθίους ε΄, 7.

¹⁵⁹ Ἐξοδος ιβ΄, 11.

¹⁶⁰ Ματθ. κστ΄, 17.

¹⁶¹ Ἐξόδου ιβ΄, 6 καί ιδ΄, 20.

μιᾶ κατ' οἰκονομίαν· ἐπειδὴ γάρ ἐγίνωσκεν, ὅτι κατὰ τὴν τρισκαιδεκάτην ἀποθανεῖται· καί γάρ εἰκός ἦν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς τοῦ τυπικοῦ ἀμνοῦ θυσίας θυσιασθῆναι καί τόν ἀληθινόν ἀμνόν, ὅπως καταλλήλως ἐπενεχθῆ τῷ τύπῳ ἢ ἀλήθεια· λοιπόν κατὰ τὴν τρισκαιδεκάτην ἐσθίει τό Πάσχα, μὴ ἐγγωροῦντος ἐτέρως τοῦ πράγματος· οὕτω γάρ καί τό νομικόν ἐπλήρωσε Πάσχα καί τό πνευματικόν παρέδωκε· καί αὐτίκα ἐν αὐτῇ τῇ νυκτί συνελήφθη παρά τῶν Ἰουδαίων». Ὅτι αὐτά ἔχουν ἔτσι ἐξάγεται καί ἀπό τά ἐξῆς:

α' . ὅτι κατὰ τόν Ἰωάννη ὅπως ἀναφέρει στό κεφάλαιο ιθ', 28, οἱ Ἰουδαῖοι «οὐκ εἰσῆλθον εἰς τό πραιτώριον, ἵνα μὴ μιανθῶσιν, ἀλλ' ἵνα φάγωσι τό Πάσχα». Αὐτό ἔγινε μετά τό Πάσχα πού ἔφαγε ὁ Ἰησοῦς μαζί μέ τούς Μαθητές Του,¹⁶²

β'. ὅτι κατὰ τὴν ἡμέρα πού ὁ Πιλάτος τόν παρουσίασε μπροστά στους Ἰουδαίους «ἦν ἡ Παρασκευή τοῦ Πάσχα» καί γ'. τέτοια εἶναι ἡ παράδοση τῶν Ἰουδαίων σύμφωνα μέ τό Ταλμούδ.

3. Ἡ Ἑβδομάδα τῶν Παθῶν.

Ἀπό τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου ἀρχίζει ἡ ἐξιστόρηση τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ, τά ὁποῖα σέ συντομία χρονολογοῦνται ὡς ἐξῆς:

Τὴν 8η τοῦ πρώτου μήνα τοῦ θρησκευτικοῦ ἔτους, τοῦ Νισάν, ἦταν Σάββατο πού ἀρχίζει ἀπό τὴ δύση τοῦ ἡλίου τῆς Παρασκευῆς κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰησοῦς Χριστός κατέλυσε στήν Βηθανία.¹⁶³

---

¹⁶² Ἰωάν. ιθ', 14.

¹⁶³ Ἰωάννου ιβ', 1.

Τήν 9η δηλαδή τήν δική μας Κυριακή τῶν Βαΐων εἰσῆλθε θριαμβευτικά στό Ἱεροσόλυμα καί τό ἑσπέρας ἐπέστρεψε στήν Βηθανία.

Τήν 10η, τή δική μας Δευτέρα καταράσθηκε τήν ἄκαρπη συκιά, «καθάρισε» τό Ναό καί ἐπέστρεψε στήν Βηθανία.¹⁶⁴

Τήν 11η, τή δική μας Τρίτη ἐπέστρεψε στό Ἱεροσόλυμα καί βρῆκε στό δρόμο του τήν καταραμένη συκιά ξερῆ,¹⁶⁵ μίλησε στό Ναό πρός τήν ἐπιτροπή τοῦ Συνεδρίου, τοὺς Ἡρωδιανούς, τοὺς Σαδδουκαίους καί τοὺς Φαρισαίους γιά τά δύο λεπτά τῆς χήρας¹⁶⁶ καί γύρισε στήν Βηθανία διά τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν, ὅπου καί πορεῖπε τήν καταστροφή τῆς πόλεως καί τήν συντέλεια τοῦ αἰῶνος.¹⁶⁷

Τήν 12η τή δική μας Τετάρτη δείπνησε στό σπίτι τοῦ Σίμωνα τοῦ λεπροῦ, ὅπου ἡ Μαρία ἡ ἀδελφή τοῦ Λαζάρου ἄλειψε τήν κεφαλή καί τοὺς πόδας Του μέ τό πολύτιμο μύρο. Κατά τήν ἡμέρα αὕτη ὁ Ἰούδας ἀποφάσισε νά παραδώσει τόν Διδάσκαλό Του, διότι ἦλθε πρός τοὺς Ἀρχιερεῖς καί Γραμματεῖς καί τοὺς δήλωσε τήν ἀπόφασή του. Ἀφοῦ ἔγινε αὐτό τό συμβούλιο αὐτῶν συνῆλθε καί ἀποφάσισε νά ἐνεργήσει κατά τοῦ Ἰησοῦ, πού κατά τήν ἡμέρα ἐκεῖνη ἔμενε στήν Βηθανία.¹⁶⁸

Τήν 13η, τή δική μας Πέμπτη ὁ Ἰησοῦς ἔστειλε τοὺς Μαθητές Του νά προετοιμάσουν τό Πάσχα, πού ἐόρτασε μαζί τους καί συνέστησε τό Μυστικό Δεῖπνο.¹⁶⁹

---

¹⁶⁴ Μάρκου ια', 19.

¹⁶⁵ Μάρκου ια', 20.

¹⁶⁶ Λουκᾶ κα'.

¹⁶⁷ Μάρκου ιγ', 1-37, Λουκᾶ κα', 5-36.

¹⁶⁸ Μάρκου ιδ', 1-11. Λουκᾶ κβ', 1-6.

¹⁶⁹ Μάρκου ιδ', 12-27, Λουκᾶ κβ', 14-23.

Τὴν 14η, τὴ δική μας Παρασκευὴ ὁ Ἰησοῦς παραδόθηκε, συνελήφθη περὶ τὰ μέσα τῆς δικῆς μας Πέμπτης, ὁδηγήθηκε ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου, σταυρώθηκε καὶ πρὸς τὸ ἑσπέρας τὴν ὥρα πού τὸ πασχάλιο ἄρνιο θυσιαζόταν πέθανε ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ καὶ πρὶν τὴν Δύση τοῦ ἡλίου ἐτάφη.

Τὴν 15η τὸ δικό μας Σάββατο ἔμεινε στὸν Τάφο.

Τὴν 16η τὴ δική μας Κυριακὴ ἀναστήθηκε ἐκ τοῦ Τάφου μετὰ τρεῖς ἡμέρες, ὅπως ὑπολογίζεται.

Ἡ πρώτη τοῦ μήνα Νισάν κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο συνέπεσε Σάββατο 13 Μαρτίου. Ἐπομένως ἡ 14 τοῦ Νισάν ἦταν ἡ Παρασκευὴ 27 Μαρτίου.

4. Καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς *Σκηνοπηγίας* στὸν παλαιό Ἰσραὴλ ὑπενθύμιζε σ' αὐτὸν τὴν κατὰ τὴν διαμονὴν του στὴν ἔρημο ἰδιαίτερη πρόνοια, πού ἐπέδειξε Θεὸς γι' αὐτόν. *Σκηνοπηγία* (σκηνήν πήγνυμι). Σκηνοπηγία ἢ ἑορτὴ τῶν σκηνῶν. Ἡ ἑορτὴ ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν της ὡς ἀνάμνηση ἀπὸ τὶς σκηνές πού ἔστηναν καὶ διέμεναν οἱ Ἑβραῖοι κατὰ τὴν διαμονήν τους στὴν ἔρημο καὶ μετὰ τὴν ἔξοδό τους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Τὶς σκηνές αὐτές ἔφτιαχναν στὶς ὁδοὺς, τὶς αὐλές καὶ τὰ δωμάτια τῶν σπιτιῶν τους μὲ κλάδους ἀπὸ φοίνικες ἐλιᾶς καὶ μυρσίνης. Ἦταν αὐτὴ μία ἀπὸ τὶς τρεῖς μεγάλες ἑορτές κατὰ τὴν ὁποία ὅλα τὰ ἀρσενικά παιδιά ἔπρεπε νὰ ἀνεβοῦν στὰ Ἱεροσύλυμα γιὰ νὰ παρουσιασθοῦν ἐνώπιον τοῦ Κυρίου.¹⁷⁰ Διαρκοῦσε ἐπὶ ὀκτὼ ἡμέρες καὶ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν 15η τοῦ μήνα Ταχίρι δηλαδή 15 μέρες μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς σελήνης τοῦ Ὀκτωβρίου. Ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία μέρα τῆς ἑορτῆς ἦταν πολὺ ἐπίσημες.¹⁷¹ «*Καὶ μετ' εὐφροσύνης ἤγον ἡμέρας ὀκτὼ σκηνομάτων τρόπον,*

---

¹⁷⁰ Δευτερον. ιστ', 16.

¹⁷¹ Λευϊτ. κγ', 34-43. Νεεμ. Η', 14-18.

μνημονεύοντες ὡς πρὸ μικροῦ χρόνου τὴν τῶν σκηνῶν ἑορτὴν ἐν τοῖς ὄρεσι καὶ ἐν τοῖς σπηλαίοις θηρίων τρόπον ἦσαν νεμόμενοι»¹⁷². Καὶ ὁ Ἰώσηπος «ἐφ' ἡμέρας ὀκτὼ ἑορτὴν ἄγοντες ... ἀνίονται δὲ ἀπὸ τοῦ παντὸς ἔργου κατὰ τὴν ὀγδόην ἡμέραν καὶ ταῦτα μὲν Ἑβραίοις τὰς σκηναὺς πηγνῦσιν ἐπιτελεῖν ἐστὶ πάτριον»¹⁷³. Ἐπίσης, ὀνομάζονταν καὶ ἑορτὴ τῆς Συγκομιδῆς,¹⁷⁴ πού εἶχε χαρμόσυνο χαρακτήρα. Τίς μέρες αὐτές παιρνοῦσαν οἱ Ἑβραῖοι μέ χαρὰ καὶ εὐχαριστώντας τὸν Θεό γιὰ τοὺς καρπούς καὶ τίς δωρεές Του πού τοὺς εἶχε δώσει. Κατὰ τίς πρώτες ἑπτὰ μέρες προσέφεραν δημόσια ὀλοκαυτώματα «εἰς ὀσμὴν εὐωδίας» ἀρνιά ἑνὸς ἔτους καὶ μοσχάρια. Ἔτσι τὴν πρώτη ἡμέρα προσέφεραν 14, τὴν δεύτερη 12, τὴν τρίτη 11, τὴν τετάρτη 10, τὴν πέμπτη 9, τὴν ἕκτη 8, τὴν ἕβδομη 7, καὶ τὴν ὀγδοὴ 1 κριάρι, 1 μοσχάρι καὶ 7 ἀρνιά.¹⁷⁵ Κάθε ἑπτὰ χρόνια τίς ἡμέρες αὐτές ἀναγινώσκονταν δημόσια καὶ ὁ Νόμος τοῦ Μωϋσῆ.¹⁷⁶ Στὶς ἱεροτελεστίες αὐτές μετὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω οἱ Ἰουδαῖοι πρόσθεσαν καὶ ἄλλη τελετουργία. Οἱ ἱερεῖς ἔφεραν νερό ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ Σιλῳάμ στό Ναό πού τό ἀναμείγνυαν μέ κρασί καὶ κατάβρεχαν τό πρὸς θυσία ζῶα κάτω ἀπὸ τοὺς ἤχους τῶν σαλπίγγων καὶ τῶν κεράτων. Αὐτό σήμαινε τὸν καθαρισμό τους ἀπὸ τὴν ἁμαρτία «ἐκ τοῦ Πνεύματος» καθὼς ὅσο διαρκοῦσε ἡ τελετὴ ψαλλόταν τό ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα : «Καὶ ἐν εὐφροσύνῃ ἀντλήσει ὕδωρ ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ σωτηρίου»¹⁷⁷. Ὁ

---

¹⁷² Β' Μακκ. 16,6.

¹⁷³ Ἀρχ. Γ', 10.

¹⁷⁴ Ἐξόδου κγ', 26. λδ' 22.

¹⁷⁵ Ἀριθμ. κθ', 12-23.

¹⁷⁶ Δευτ. κγ', 10-12. Νεεμ. η', 18.

¹⁷⁷ Ἡσ. ιβ', 1-6.

Κύριός μας Ἰησοῦς Χριστός λέγει : «*ἐάν τις διψᾷ ἐρχέσθω πρὸς με καὶ πινέτω*»¹⁷⁸ ὡς ἐκπλήρωση στοῦ πρόσωπό Του τοῦ τύπου αὐτοῦ.

5. Κατὰ τὴν *Πεντηκοστή*, ὁπότε καί προσφέρονταν στοῦ Ναοῦ οἱ ἀπαρχές τῆς κτίσεως καὶ τῶν προϊόντων τῆς ἀφθονῆς εὐεργεσίας Ἐκείνου πού αὐξάνει τίς φυτεῖες καὶ εὐλογεῖ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν τοῦ Ἰσραήλ, παντεπόπτη Θεοῦ. Ἀλλά στήν καινὴ (νέα) οἰκονομία κατὰ τὴν Πεντηκοστή μέ τὴν κατάπεμψη τοῦ ἁγίου Πνεύματος, προκειμένου νά μείνει στοῦ διηνεκῆς στήν Ἐκκλησία σάν σέ νέο ἀμπελῶνα τοῦ Κυρίου, συντελεῖται ἡ ἔναρξη τῆς νέας πνευματικῆς καρποφορίας σέ ὅλη τὴν οἰκουμένη, τῆς ὁποίας οἱ προσφερόμενες ἀπαρχές ἀποτελοῦν τὴν ἐν οὐρανοῖς θριαμβεύουσα ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων, τῶν συναγομένων ἀπὸ κάθε φυλὴ καὶ γλῶσσα.

Ἡ Πεντηκοστή ἦταν γιὰ τοὺς Ἑβραίους ἡ δευτέρα μεγάλη ἑορτὴ τους πού τελοῦνταν τὴν πεντηκοστή μέρα ἀπὸ τὴν δευτέρα μέρα τοῦ Πάσχα, δηλαδή ἀπὸ τὴν 16η μέρα τοῦ μήνα Νισάν, ἀρχικά σέ ἀνάμνηση τῆς παραλαβῆς τῶν Νόμων στοῦ ὄρους Σινᾶ, πού συνέβη πενήντα μέρες μετὰ τὴν ἔξοδό τους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἐπίσης ὡς ἑορτὴ ἔκφρασης εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεό γιὰ τὴν συγκομιδὴ τῶν καρπῶν πού ἀρχίζει τὴν περίοδο αὐτή.¹⁷⁹ Ἡ ἑορτὴ αὐτὴ ἐπειδὴ συνέπιπτε μετὰ τὴν λήξη ἑπτὰ ἐβδομάδων ὀνομάζονταν καὶ «*ἑορτὴ ἐβδομάδων*»¹⁸⁰ καὶ καθὼς συνέπιπτε μέ τὸν θερισμό ὀνομάζονταν καὶ «*θερισμοῦ ἑορτὴ*». Ἔτσι καὶ κατὰ τὸν ἑορτασμό της ἐκτός τῶν ὀρισμένων ἀπὸ τὸ Νόμο θυσιῶν καὶ ὀλοκαυτωμάτων¹⁸¹ προσφερόνταν καὶ οἱ ἀπαρχές τῶν καρπῶν καὶ τῶν γεννημάτων,

---

¹⁷⁸ Ἰωάν. 7, 37.

¹⁷⁹ Λευϊτ. κγ', 15,16.

¹⁸⁰ Ἐξοδ. λδ', 22.

¹⁸¹ Ἀριθ. κη', 26, 31.

σιτάρι νέο και δύο ἔνζυμοι ἄρτοι¹⁸². Για ὅλα τὰ παραπάνω ἡ ἑορτή αὐτή τῆς Πεντηκοστῆς πού διαφορετικά ὀνομαζόνταν Ἑβδομάδων ἢ θερισμοῦ ἑορτή τελοῦνταν στούς Ἑβραίους μέ περισσή λαμπρότητα καί τιμῶνταν μέ ἀργία. Στούς Χριστιανούς οἱ ὁποῖοι μέ τόν χριστιανισμό διαδέχθηκαν τόν Ἰουδαϊσμό καί μέ κάποιο τρόπο ἀποδέχθηκαν καί κάποιες ἑορτές καί μεγάλα γεγονότα του, ὅπως τήν Κυριακή ἀντί τοῦ Σαββάτου, τό Πάσχα καί τήν Πεντηκοστή αὐτή ἡ ἑορτή εἶναι καί γιορτάζεται ὡς μεγάλη. Ἔγινε ἀποδεκτό τό Πάσχα σέ ἀνάμνηση τοῦ δείπνου τῶν παθῶν καί τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ δέ Πεντηκοστή σέ ἀνάμνηση τῆς καταβάσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στούς Ἀποστόλους πού συνέβη 49 μέρες ἀπό τῆς Ἀναστάσεως δηλαδή τήν Πεντηκοστή, κατά τήν ὁποία οἱ Ἀπόστολοι φωτίσθηκαν καί ἔλαβαν θάρρος καί παραδόθηκαν στήν διάθεση τοῦ Χριστιανισμοῦ γιά νά κατηχήσουν ὅλους τούς ἀνθρώπους καί νά τούς διαφωτίσουν στήν γλώσσα τους.¹⁸³

7. Σάββατο, εἶναι λέξη Ἑβραϊκή πού σημαίνει ἀνάπαυση.¹⁸⁴

Ἔτσι ὀνομαζόνταν ἡ ἑβδομη μέρα τῆς ἑβδομάδας κατά τήν ὁποία οἱ Ἑβραῖοι σταματοῦσαν κάθε ἐργασία καί ἔκαναν κοινές καί ἰδιωτικές προσευχές. Ὁ Σουΐδας λέγει : «<Σάββατον> ἑβδόμη ἡμέρα ἐτύγχανε τοῦ κυκλικοῦ διαστήματος τῆς ἑβδομάδος, ...ἀργίαν δὲ εἶχε τὸ σάββατον· ἀλλὰ τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν πολλαπλασίονα ἐπετέλουν». Ἡ λέξη Σάββατο στό ἑβραϊκό κείμενο φέρεται σέ ἐνικό ἀριθμό. Οἱ ἐρμηνευτές στό κείμενο τῶν ἑβδομήκοντα (Ο΄) πού

---

¹⁸² Λευϊτ. κγ', 17. Δευτ. ιστ', 9,10.

¹⁸³ Πράξ. β', 1-3.

¹⁸⁴ Λευϊτ. κε', 4. Ἐξοδ. λα', 14.

ἐξελλήνισαν τό ἐβραϊκό κείμενο μετέφρασαν σέ πληθυντικό ἀριθμό Σάββατα¹⁸⁵ «*τῆ δέ ἡμέρα τῆ ἐβδόμη, Σάββατα, κυριῶ τῷ Θεῷ σου*»¹⁸⁶ ἀλλά καί «*Σάββατα Σαββάτων*»¹⁸⁷. Ἀλλά καί ὁ Ἰώσηπος¹⁸⁸ ἀναφέρει : «*ὅθεν καί ἡμεῖς σχολήν ἀπό τῶν πόνων κατά ταύτην ἄγομεν τήν ἡμέραν, προσαγορεύοντες αὐτήν Σάββατα, δηλοῖ δέ ἀνάπαυσιν κατά τήν Ἑβραϊκὴν διάλεκτον*». Ἡ σύσταση τοῦ Σαββάτου ὑπάρχει ἀπό τῆ δημιουργία ἢ τήν πλάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν Θεό καί βασίζεται στό λογικό πλάσμα τοῦ Θεοῦ μέ τήν ἐντολή : «*καί συνετέλεσεν ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἡμέρα τῆ ἕκτη τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἃ ἐποίησε, καί κατέπαυσε τῇ ἡμέρα τῆ ἐβδόμη ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἃ ἐποίησε. καί εὐλόγησεν ὁ Θεὸς τὴν ἡμέραν τὴν ἐβδόμην καί ἡγίασεν αὐτήν· ὅτι ἐν αὐτῇ κατέπαυσεν ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἃ ἤρξατο ὁ Θεὸς ποιῆσαι*»¹⁸⁹. Αὐτὴ ἡ ἐντολή δόθηκε στόν ἄνθρωπο, ὅπως καί αὐτὴ πού ἀφορᾷ στόν γάμο, στόν Παράδεισο, ὅπου ἔμενε ὁ ἄνθρωπος δηλαδή ἀμέσως κατά τήν πλάση του. Σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ ἀνάπαυσή του μετὰ ἀπὸ ἕξι μέρες κόπου τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τήν ἀναψυχὴ του καί τήν ἀνύψωση τῆς καρδιάς καί τῆς ψυχῆς του πρὸς τόν Θεό μέ σωματικὴ ἠρεμία τὴν ἕβδομη μέρα. Ἔτσι καί ὀρίστηκε ἡ μέρα αὐτὴ ὡς μέρα λατρείας τοῦ Θεοῦ¹⁹⁰. Μέ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καί ἔνεκα θρησκευτικῶν ἀναγκῶν προσκολλήθηκαν σ' αὐτό καί μερικὲς ἱερὲς πράξεις, πού δέν θεωρήθηκαν ἔργα, ἀλλὰ ὡς ἀναπόσπαστα μέρη τῆς λατρείας. Πιο συγκεκριμένα αὐτὴ τὴν μέρα γίνονταν θρησκευτικὲς συνελεύσεις,

---

¹⁸⁵ Ἐξοδ. κ', 10.

¹⁸⁶ Βλ. καί Λευϊτ. ιθ', 3, 30.

¹⁸⁷ Λευϊτ. ιστ', 31. Βλ. καί Ἀριθ. κη', 9,10.

¹⁸⁸ Ἀπολ. Α', βιβλ, α', 1.

¹⁸⁹ Γενεσ. β', 2-3.

¹⁹⁰ Ἐξοδ. κ', 8, 11. Δευτ. ε', 12-15.

διπλασιάζονταν οί θυσίες στό Ναό, ἄλλαζαν τούς ἄρτους, τά ἅγια χρησιμοποιοῦνταν στήν λατρεία καί οί προφῆτες καί οί λευίτες δίδασκαν τόν λαό. Τέλος, ἡ μέρα τοῦ Σαββάτου ἦταν μέρα χαρᾶς¹⁹¹. Μετά τήν αἰχμαλωσία καί ἀφοῦ συστήθηκε ἡ Σχολή τῶν Φαρισαίων πολλές ἄλλες παραδόσεις παρεβλήθησαν σχετικές μέ τήν μέρα αὐτή. Δηλαδή ἀπαγορευόταν ὁ περίπατος στήν χλόη, πού θεωροῦνταν ὡς θερισμός, τά ἔνηλα (ψηλά) πέδιλα, ὡς θεωρούμενα βαριά, ἀπαγορεύθηκε ἡ ἀνάβαση σέ δέντρα καί ἡ κατάβαση ἀπό αὐτά πρὸς ἀποφυγή σπασίματος κλαδιοῦ, πού θεωροῦνταν ἀμάρτημα καί πολλά ἄλλα μέ τά ὁποῖα ἡ μέρα αὐτή γίνονταν ιδιαίτερα δύσκολη. Μέ αὐτές τίς συνθήκες βρῆκε ὁ Ἰησοῦς τό Σάββατο γιά τό ὁποῖο διαμαρτυρήθηκε ἔντονα καί ἀρνήθηκε τόν σεβασμό του πρὸς τίς γελοῖες αὐτές ἀπαιτήσεις τῶν Φαρισαίων, ὥστε καί στάχνα ἔτριβε καί δίδασκε καί χωρίς καμία ἐπιφύλαξη κήρυττε, διότι θεωροῦσε τό Σάββατο μέρα χαρᾶς, ἀγαλλιάσεως, πνευματικῆς οἰκοδομῆς, σωματικῆς ἀνακούφισης καί εὐκαιρίας γιά ἀγαθοεργίες, πολύ δέ περισσότερο γι' Αὐτόν ἦταν μέρα χαρᾶς παρά λύπης. Αὐτά ἦταν σύμφωνα μέ τό Μωσαϊκό νόμο καί ὄχι μέ τίς ἀνόητες παραδόσεις τῶν Φαρισαίων, γιά τά ὁποῖα ὅμως Τόν μίσησαν, Τόν ἐπετίμησαν καί Τόν ἀπεχθάνονταν, ἐπειδή δέν τήρησε τίς ἀπαγορευτικές διατάξεις τοῦ Σαββάτου.

Κατά πιο εὐρεία ἔννοια τῆς λέξεως Σάββατο ὀνομάζεται καί κάθε ἄλλη ἑορτή πού ὀρίζεται γιά λατρεία.¹⁹² Στήν Καινή Διαθήκη σέ πολλά σημεία ἀπαντᾷ ἡ λέξη Σάββατο πού σημαίνει ὅλη τήν

---

¹⁹¹ Νεεμ. η', 9-12. Ὡσηέ β', 11.

¹⁹² Λευϊτ. ιθ', 3, 30 καί κε', 4.

έβδομάδα.¹⁹³ Μεταφορικά ή λέξη Σαββατισμός σημαίνει την ούρανια ανάπαυση ή περισσότερο κατάπαυση.¹⁹⁴ Φυσιολογικά αποδείχθηκε ότι η συνεχόμενη εργασία είτε σωματική είτε πνευματική έξασθενεί, καταβάλλει και στο τέλος φθείρει και καταπονεί τις σωματικές και τις πνευματικές δυνάμεις. Η μέρα της ανάπαυσης ή αποχή από δραστηριότητες μετά την από έξι ημερών συνεχούς εργασίας καθίσταται αναγκαία και έπαρκής για την ανάκτηση δυνάμεων που χάθηκαν για λόγους υγείας και συντηρήσεως του οργανισμού μας. Για όλα αυτά όχι μόνο οι Έβραίοι κατ' έντολή του Θεού αλλά και πολλά άλλα έθνη, όπως αποδεικνύεται από σφηνοειδείς επιγραφές της Βαβυλώνας και της Νινευής τηρούσαν την έβδομη μέρα ως τέτοια. Αλλά και ο Χριστός και οι Χριστιανοί την θεώρησαν και την άσπασθηκαν ως θεία.

Αντί της έβδομης μέρας οι Χριστιανοί εορτάζουν και αγιάζουν την πρώτη μέρα της εβδομάδας την οποία ονομάζουν Κυριακή. Έπειδή η έβδομη απεικονίζει και υπομνησκει την αποπεράτωση της θείας Δημιουργίας του κόσμου από τον Θεό, έτσι και για την πρώτη μέρα της εβδομάδος δηλαδή την Κυριακή την θεωρούν μέρα σωτηρίας του ανθρώπου από τον Χριστό κατά την οποία δοξάσθηκε και αναστήθηκε και παρουσιάσθηκε στους συγκεντρωμένους μαθητές Του¹⁹⁵, στέλνοντας σ' αυτούς το Πνεύμα το Άγιον. Κατά την μέρα αυτή όλα τα κεφάλαια της σωτηρίας τα μεγάλα και ανεκτίμητα, τα σεβαστά και θεία τελέσθηκαν για τον λόγο αυτό έλαβαν την πρώτη ημέρα της εβδομάδος, την Κυριακή ως μέρα άγια. Η μέρα για τους Χριστιανούς είναι μέρα αναπαύσεως,

---

¹⁹³ Ματθ. κη', 1. Μάρκ. ιστ', 2. Λουκ. κδ', 1. Ίωάν. κ', 1. Πράξ. κ', 7. Α' Κορ. Ιστ', 2.

¹⁹⁴ Έβρ. δ', 9.

¹⁹⁵ Ίωάν. κ', 26.

λατρείας, χαρᾶς ἁγίας, διδασκαλίας καί τέλος γιά τήν ἐπιτέλεση ἀγαθοεργίας πρὸς τοὺς ἀδελφούς μας. Μέρα Κυριακή κήρυξε στήν Τροία ὁ ἀπόστολος Παῦλος¹⁹⁶, δόθηκε στὸν εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη ἡ Ἀποκάλυψη¹⁹⁷, ἐνῶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος διατάζει τοὺς Κορινθίους τὴν μέρα αὐτὴ καθένας νά καταβάλλει ὅτι μπορεῖ ὑπὲρ τῶν πτωχῶν ἐν Χριστῷ ἀδελφῶν.¹⁹⁸ Τά στήν συνέχεια ρητὰ πραγματεύονται σχετικά μέ τὴν χρήση καί τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς μέρας αὐτῆς:

1. Ὅτι ἐκ Θεοῦ ἔστιν¹⁹⁹
  2. Ἀνάπαυσις²⁰⁰
  3. Ποινὲς παραβάσεως²⁰¹
  4. Ἀποδοχὴ τοῦ Σαββάτου ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό²⁰²
  5. Κυριακὴ ἀντὶ Σαββάτου²⁰³
  6. Καθήκοντα²⁰⁴
  7. Ἔργα ἀγάπης καί ἀνάγκης κατὰ τὴν μέρα αὐτὴ²⁰⁵
  8. Εὐλογίαις στοὺς ἀγιάζοντες τὴν μέρα αὐτὴ²⁰⁶
- Ἀπειλὲς σ' ὅσους βεβηλώνουν τὴν μέρα αὐτὴ²⁰⁷

---

¹⁹⁶ Πράξ. κ', 7.

¹⁹⁷ Ἀποκ. α', 10.

¹⁹⁸ Κορινθ. Α', ιστ', 2.

¹⁹⁹ Γεν. β', 2,3. Ἐξοδ. κ', 8-11. Δευτερο. ε', 12-15. Ἰεζεκ. κ', 12. μδ', 24.

²⁰⁰ Ἐξ. ιστ', 23, 29. κ', 10,11. κγ', 12. λδ', 21. λε', 2,3. Δευτ. ε', 14, 15. Ἰερ. ιζ', 21, 22. Μάρκ. ιε', 42. ιστ', 1,2. Ἰωάν. ιθ', 14, 31, 42

²⁰¹ Νεεμ. ιγ', 15-18. Ἰεζ. κ', 15,16. κγ', 38, 47.

²⁰² Ματθ. ε', 1. ιβ', 12. Μάρκ. β', 27.

²⁰³ Γεν. β', 2. Ἐξοδ. κ', 11. Λουκ. κγ', 56. Ἰωάν. κ', 19. Πράξ. κ', 7. Α' Κορ. ιστ', 2. Ἀποκ. α', 10.

²⁰⁴ Λευϊτ. ιθ', 30. κστ' 2. Ἰεζεκ. μστ', 3. Μάρκ. στ', 2. Λουκ. δ', 16, 31. Πράξ. κγ', 14-16, 27, 42, 44. ιζ', 2,3.

²⁰⁵ Ματθ. ιβ', 1-13. Μάρκ. β', 23, 27. γ', 2, 4. Λουκ. στ', 9. ιγ', 15, 16. ιδ', 3, 5. Ἰωάν. ε', 8-18. ζ', 22. θ', 14.

²⁰⁶ Ἠσ. νστ', 2-7. νη', 13,14.

²⁰⁷ Ἐξοδ. λα', 14, 15. λε', 2. Ἀριθ. ιε', 32-36. Ἰερ. ιζ', 27. Ἰεζεκ. κ', 13, 16, 23. κβ', 8, 14, 26, 31. κγ', 38, 46.

Τό Σάββατο τό δευτερόπρωτο. Αυτό ἦταν τό πρῶτο Σάββατο μετά τήν δεύτερη μέρα τῶν ἄζύμων τοῦ Πάσχα. Ὁ ἄμνος θυσιαζόνταν πρὶν τό δειλινό τῆς 14ης τοῦ Νισάν καί τρωγόταν τό ἴδιο ἀπόγευμα πού ἦταν καί ἀρχή τῆς 15ης μέρας.²⁰⁸ Κατά τήν 15η μέρα ἄρχιζε ἡ ἑορτή τῶν ἄζύμων μέρα Σάββατο (ἀναπαύσεως)²⁰⁹. Ὅταν ἡ μέρα αὐτή συνέπιπτε μέ τό ἐβδομαδιαῖο Σάββατο ὀνομαζόνταν «*Μεγάλη ἡμέρα Σαββάτου*».²¹⁰ Τήν ἐπομένη τοῦ Σαββάτου αὐτοῦ δηλαδή τήν 16η τοῦ μήνα Νισάν πρόσφεραν τά πρωτογεννήματα²¹¹. Ἀπό τήν μέρα αὐτή τήν 16 ἀριθμοῦνται ἐπτά ὀλόκληρες ἐβδομάδες μέχρι τήν Πεντηκοστή «*ἀπό τῆς δευτέρας τοῦ Πάσχα*»²¹². Τό Σάββατο τῆς πρώτης αὐτῶν τῶν ἐβδομάδων πιθανῶς ἦταν τό ὀνομαζόμενο «*δευτερόπρωτον Σάββατον*», δηλαδή τό πρῶτο τῶν ἐπτά, ἀλλά τό δεύτερο τῶν Σαββάτων τῶν Ἀζύμων.

Ἔτσι, τὸ χριστιανικὸ ἔτος ἀναφέρεται πρὸ παντὸς καί περισσότερο στίς πνευματικὲς εὐεργεσίες, τίς ὁποῖες ὁ Θεὸς χορήγησε πλοῦσια σ' ὅλη τήν ἀνθρωπότητα διὰ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ Του καί οἱ ὁποῖες συνοψίζονται στήν ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωση. Στό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τόν Λόγο τοῦ Πατρὸς πού ἐνανθρώπησε, ὁ Ὅποιος ἔζησε ὡς ἄνθρωπος, πέθανε καί ἀναστήθηκε καί αἰώνια ζεῖ παρὰ τῷ Πατρὶ ὡς μέγας ἀρχιερεὺς, καί μεσίτης μεταξὺ Θεοῦ καί ἀνθρώπων, ὁ χριστιανὸς λάτρης λατρεύει τὸν αἰώνιο καί τρισυπόστατο Θεό, πού ἀποκάλυψε τόν Ἐαυτὸ Του στοὺς ἀνθρώπους καί μέσῳ Αὐτοῦ στὸν ἐν τρισὶ προσώποις αἰδίως ὑπάρχοντα καί αἰωνίως δοξαζόμενο Θεό

---

²⁰⁸ Λευιτ. κγ', 5

²⁰⁹ Λευιτ. κγ', 6,7.

²¹⁰ Ἰωάν. ιθ', 31.

²¹¹ Λευιτ. κγ', 10, 11.

²¹² Λευιτ. κγ', 15, 16 (κατὰ τοὺς Ο').

ἀναπέμπει καὶ ἀναφέρει διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὸν αἰώνιο ὕμνο καὶ τὴν ἀπεριόριστη λατρεία, δοξάζοντας τὸν «ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ πνεύματι αὐτοῦ», τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σ' Ἐκεῖνον.

8. Δεδομένου, ὅτι κέντρο , ἀλλὰ καὶ ἐπιστέγασμα ὁλόκληρης τῆς χριστιανικῆς λατρείας εἶναι ἡ θεία Εὐχαριστία, ἡ ὁποία εἶναι μυστηριακὴ καὶ ἀναίμακτη, ἀλλὰ καὶ πραγματικὴ καὶ ζῶσα ἀναπαράσταση τῆς θυσίας τοῦ Γολγοθᾶ, ἐφ' ὅσον στό μυστήριον αὐτό ἔχουμε καὶ πραγματικά παρόντα τὸν θυσιασθέντα ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἄμνόν τοῦ Θεοῦ, ἡ χριστιανικὴ λειτουργία δὲν ἄργησε νὰ προβληθεῖ καὶ ὡς συμβολίζουσα τοὺς σταθμοὺς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι ἐνῶ σύμφωνα μὲ ἐρμηνεῖα πού συναντοῦμε στὶς παλαιῆς Μυσταγωγικῆς Κατηχήσεις τῶν Πατέρων καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνα, ἡ Ἀναφορὰ καὶ τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Προσκομιδὴ μέρος τῆς Προαναφορᾶς ἐκλαμβάνονταν ὡς σημαίνοντα τὸ Πάθος καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου μας, σύμφωνα μὲ τοὺς λειτουργιολόγους τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Μεσαῖωνα, ἡ Πρόθεση ἐκλήφθηκε ὡς Φάτνη, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ σκεῦος πού τοποθετήθηκε γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ κάλυψη τοῦ Ἄμνου ὀνομάσθηκε «Ἀστερίσκος». Τὸ τμῆμα πού εἶναι γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασία «*Λειτουργία τῶν Κατηχομένων*» θεωρήθηκε ὡς ἀντίστοιχο μὲ τὴν προφητικὴ προεξαγγελία τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κυρίου μας (=Ἀντίφωνα), ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἐμφάνισή Του καὶ ἡ ἔξοδός Του γιὰ τὸ κήρυγμα καὶ ἡ δημόσια δράση Του πού ἀντιστοιχοῦν στὴ Μικρὰ Εἴσοδο, τὰ Ἀναγνώσματα, καὶ τὸ Κήρυγμα. Ὅλα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μιλοῦμε γιὰ τὸν χριστοκεντρικὸ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

Κείμενον

Ἵμῖν γὰρ λέγω τοῖς ἔθνεσιν, ἐφ' ὅσον μὲν εἰμι ἐγὼ ἐθνῶν ἀπόστολος, τὴν διακονίαν μου δοξάζω, εἴ πως παραζηλώσω μου τὴν σάρκα καὶ σώσω τινὰς ἐξ αὐτῶν. εἴ γὰρ ἡ ἀποβολὴ αὐτῶν καταλλαγὴ κόσμου, τίς ἢ πρόσληψις εἰ μὴ ζωὴ ἐκ νεκρῶν; εἴ δὲ ἡ ἀπαρχὴ ἁγία, καὶ τὸ φύραμα· καὶ εἴ ἡ ρίζα ἁγία, καὶ οἱ κλάδοι. Εἰ δέ τινες τῶν κλάδων ἐξεκλάσθησαν, σὺ δὲ ἀγριέλαιος ὢν ἐνεκεντρίσθης ἐν αὐτοῖς καὶ συγκοινωνὸς τῆς ρίζης καὶ τῆς πίστεως τῆς ἐλαίας ἐγένου, μὴ κατακαυχῶ τῶν κλάδων· εἴ δὲ κατακαυχᾶσαι, οὐ σὺ τὴν ρίζαν βαστάζεις, ἀλλ' ἡ ρίζα σέ. ἐρεῖς οὖν· ἐξεκλάσθησαν οἱ κλάδοι, ἵνα ἐγὼ ἐγκεντρισθῶ. καλῶς τῇ ἀπιστίᾳ ἐξεκλάσθησαν, σὺ δὲ τῇ πίστει ἔστηκας. μὴ ὑψηλοφρόνει, ἀλλὰ φοβοῦ· εἴ γὰρ ὁ Θεὸς τῶν κατὰ φύσιν κλάδων οὐκ ἐφείσατο, μὴ πως οὐδὲ σοῦ φείσεται. ἴδε οὖν χρηστότητα καὶ ἀποτομίαν Θεοῦ, ἐπὶ μὲν τοὺς πεσόντας ἀποτομίαν, ἐπὶ δὲ σέ χρηστότητα, ἐὰν ἐπιμείνης τῇ χρηστότητι· ἐπεὶ καὶ σὺ ἐκκοπήσῃ. καὶ ἐκεῖνοι δέ, ἐὰν μὴ ἐπιμείνωσι τῇ ἀπιστίᾳ, ἐγκεντρισθήσονται· δυνατὸς γὰρ ὁ Θεὸς ἐστὶ πάλιν ἐγκεντρίσαι αὐτούς, εἴ γὰρ σὺ ἐκ τῆς κατὰ φύσιν ἐξεκόπης ἀγριελαίου καὶ παρὰ φύσιν ἐνεκεντρίσθης εἰς καλλιέλαιον, πόσω μᾶλλον οὗτοι οἱ κατὰ φύσιν ἐγκεντρισθήσονται τῇ ἰδίᾳ ἐλαίᾳ; Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, τὸ μυστήριον τοῦτο, ἵνα μὴ ἦτε παρ' ἑαυτοῖς φρόνιμοι, ὅτι πύρωσις ἀπὸ μέρους τῷ Ἰσραὴλ γέγονεν ἄχρις οὗ τὸ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσέλθῃ, καὶ οὕτω πᾶς Ἰσραὴλ σωθήσεται, καθὼς γέγραπται· ἤξει ἐκ Σιών ὁ ρυόμενος καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ· καὶ αὕτη αὐτοῖς ἡ παρ' ἐμοῦ διαθήκη, ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν. κατὰ μὲν τὸ εὐαγγέλιον ἐχθροὶ δι' ὑμᾶς, κατὰ δὲ τὴν ἐκλογὴν ἀγαπητοὶ διὰ τοὺς

πατέρας· ἀμεταμέλητα γὰρ τὰ χαρίσματα καὶ ἡ κλήσις τοῦ Θεοῦ. ὥσπερ γὰρ καὶ ὑμεῖς ποτε ἠπειθήσατε τῷ Θεῷ, νῦν δὲ ἠλεήθητε τῆς τούτων ἀπειθείας, οὕτω καὶ οὗτοι νῦν ἠπειθήσαν, τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐλεηθῶσι· συνέκλεισε γὰρ ὁ Θεὸς τοὺς πάντας εἰς ἀπείθειαν, ἵνα τοὺς πάντας ἐλεήσῃ. Ὡς βάθος πλούτου καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ! ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρύματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ! τίς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου; ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο; ἢ τίς προέδωκεν αὐτῷ, καὶ ἀνταποδοθήσεται αὐτῷ; ὅτι ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα. αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.» (Πρὸς Ῥωμαίους ια', 13-35)

Μετάφρασις

Καί τώρα ἀπευθύνομαι σ' ἐσᾶς, πού δέν εἶστε Ἰουδαῖοι. Ὡς ἀπόστολος σταλμένος στά ἔθνη, θεωρῶ σπουδαῖα αὐτῆ τῆ διακονία μου. Ἴσως ἔτσι κάνω τούς ὁμοεθνεῖς μου νά ζηλέψουν καί σώσω μερικούς ἀπ' αὐτούς. Ὅταν τούς παραμέρισε ὁ Θεός, αὐτό σήμανε τή συμφιλίωση τοῦ κόσμου μέ τό Θεό. Ὅταν θά τούς δεχτεῖ ξανά κοντά του, αὐτό θά εἶναι σάν νά τούς ξαναφέρνει στή ζωή. Ἄν εἶναι ἀφιερωμένο στό Θεό τό προζύμι, τότε εἶναι καί τό ζυμάρι· κι ἄν ἀνήκει στό Θεό ἡ ρίζα, τότε τοῦ ἀνήκουν καί τά κλαδιά. Τώρα μερικά κλαδιά κόπηκαν. Στή θέση τους μπολιάστηκες ἐσύ, ἕνα κλαδί ἀγριελιάς, καί μετέχεις στήν πλούσια τροφή πού δίνει ἡ ρίζα τῆς ἡμερης ἐλιάς. Γι' αὐτό μὴν καυχέσαι γιά ὑπεροχή ἀπέναντι στά κομμένα κλαδιά. Δέν ἔχεις τό δικαίωμα νά καυχέσαι, γιατί δέν κρατᾶς ἐσύ τή ρίζα, ἀλλά ἡ ρίζα ἐσένα. Ἴσως μοῦ πεῖς: «Ἀποκόπηκαν τά κλαδιά, γιά νά μπολιαστῶ ἐγώ στή θέση τους». Σωστά. Τά ἀπόκοψε ἡ ἀπιστία τους, κι ἔχεις ἐσύ σταθεῖ στή θέση τους μέ τήν πίστη. Αὐτό ὅμως νά μὴ σέ κάνει περήφανο, ἀλλά

προσεκτικό. Πρόσεξε, μήπως ο Θεός, που δέ λυπήθηκε τα φυσικά κλαδιά, δέ λυπηθεί ούτε έσένα. Δές τό έλεος αλλά και τήν αϋστηρότητα του Θεού: γι' αυτούς που έπεσαν, αϋστηρότητα· για σένα, έλεος εφόσον βέβαια παραμείνεις στό έλεος, γιατί αλλιώς θ' αποκοπείς κι έσύ. Όσο για τούς Ίουδαίους, αν δέν έπμείνουν στήν άπιστία τους, θά μπολιαστούν ξανά στό δέντρο, γιατί ο Θεός έχει τή δύναμη νά τούς μπολιάσει ξανά. Σκέψου τή δική σου περίπτωση: ανήκες φυσιολογικά σέ μία άγριελιά, και σ' έκοψε και σέ μπολιάσε στήν ήμερη ελιά, αντίθετα πρός τή φύση. Τό ίδιο και καλύτερα μπορεί νά ξαναμπολιάσει και τούς Ίουδαίους στήν ήμερη ελιά, όπου φυσιολογικά ανήκουν. Και για νά μήν έχετε ψεύτικη αϋτοπεποίθηση, άδελφοί, δέ θέλω νά μείνετε στήν άγνοια, σχετικά μέ τό έξις μυστικό σχέδιο του Θεού: Η άπιστία του Ίσραήλ στό Θεό θά κρατήσει ώσότου νά δεχτούν όλοι οι άλλοι λαοί τή σωτηρία. Ύστερα θά σωθεί κι ολόκληρος ο Ίσραήλ, όπως τό λέει κι η Γραφή: Από τή Σιών θά έρθει ο ελευθερωτής, θά διώξει τήν ασέβεια από τούς απογόνους του Ιακώβ. Αϋτή θά είναι η διαθήκη που θά συνάψω μαζί τους, όταν θά εξαλείψω τίς άμαρτίες τους. Η στάση των Ίουδαίων άπέναντι στό ευαγγέλιο τούς κάνει εχθρούς του Θεού για τό δικό σας καλό. Μά η εκλογή τους από τό Θεό τούς κάνει αγαπητούς εξαιτίας των προπατόρων τους. Γιατί ο Θεός δέν ανακαλεί τίς δωρεές του, ούτε τήν κλήση του. Έτσι κι έσεϊς, κάποτε δέν ήσασταν υπάκουοι στό Θεό, ενώ τώρα η άνυπακοή των Ίουδαίων σας έφερε τό έλεος του Θεού. Τό ίδιο κι αϋτοί τώρα δέν υπακούουν στό Θεό, γιατί ήθελε νά ελεήσει έσας κι αϋτό, για νά βρουν κι αϋτοί τό έλεος του Θεού. Ο Θεός δηλαδή, τούς άφησε όλους νά πέσουν στήν άνυπακοή, για νά δείξει σ' όλους τό έλεός του. Πόσο άπέραντος είναι ο πλουτος, η σοφία κι η γνώση του

Θεοῦ! Πόσο ἀνεξερεύνητες εἶναι οἱ ἀποφάσεις του. Κι ἀνεξιχνίαστα
τά σχέδιά του! Ποιός γνώρισε τή σκέψη τοῦ Κυρίου; Ποιός μπόρεσε
νά γίνει σύμβουλός του; Ἡ ποιός τοῦ ἔδωσε πρῶτος κάτι καί μπορεῖ
ν' ἀπαιτήσῃ ἀνταπόδοση; Ὅλα ὑπάρχουν ἀπό αὐτόν καί μέσω
αὐτοῦ, κι αὐτόν ἔχουν σκοπό τους. Ἄς εἶναι δοξασμένος στοὺς
αἰῶνες! Ἀμήν